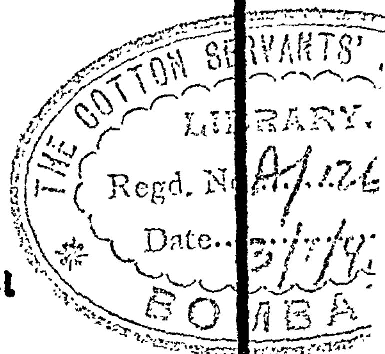
વર્ષ ૧૯મું ∴ લીલાવતી ગ્રંથમાળા ∴ પુસ્તક ૩જું

મશહૂર બંગાળી નવલકથાકાર શ્રી. શરતચંદ્ર
ચટ્ટોપાધ્યાય વિરચિત

અરક્ષણીયા



: અનુવાદક :
કિસનસિંહ ચાવડા

:: પ્રકાશક ::
: નવયુગ પુસ્તક ભંડાર :
ઝવેરીવાડ : અમદાવાદ

અનુવચન

શરતબાબુની સર્જક પ્રતિભાની ગુજરાતને ઓળખ કરાવવાની ન હોય. એમના સર્જનોની સુવાસથી ગુજરાત પરિચિત છે. બંગાલી કુટુંબજીવનનાં સ્વાભાવિક, સમર્થ અને પ્રતિભાવંત આલેખનોએ એમને બંગાલી સાહિત્યના પ્રાણાચાર્યનું બહુમાનભર્યું બિરદ આપ્યું છે. આ સિદ્ધહસ્ત નવલકથાકારનું "અરક્ષણીયા" એવું જ સ્વાભાવિક અને કરૂણ સંસારચિત્ર છે. શરતબાબુની વિધાનકલા બંગાલના ગોસાઇઓના રંગદર્શી અને નૈસર્ગિક કુટુંબજીવનના કરૂણમધુર ચિત્રો આલેખવામાં નિપૂણ અને સમર્થ છે. 'અરક્ષણીયા' પણ એ જ કુટુંબજીવનનું એક સજીવન, સંવાદી અને પ્રાસાદિક આલેખન છે.

જરાય આડંબર વિના વાચકના અંતઃકરણને અડકે એવું સચોટ કરૂણ વાતાવરણ જમાવવાની શરતબાબુની વિશિષ્ઠ વિધાનકલાનું 'અરક્ષીણયા' હુબહુ ઉદાહરણ છે.

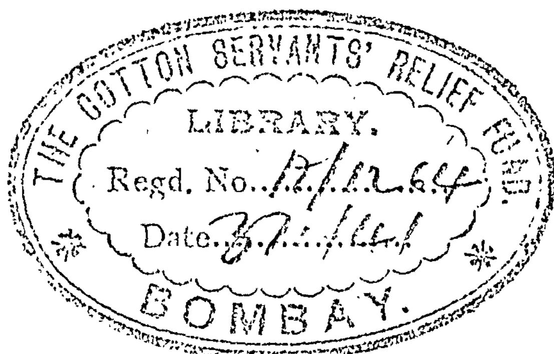
આવા પ્રથમ પંક્તિના બંગાલી કલાકારનું સર્જન ગુજરાતીમાં અવતરવાની અનુકૂલતા કરી આપવા માટે હું નવયુગ પુસ્તક ભંડારના વ્યવસ્થાપકોનો આભાર માનું છું.

વડોદરા તા. ૭–૨–૩૨ **કિસનસિંહ ચાવડા**

સદ્‌ગત સરસ્વતીને

અરક્ષણીયા





૧

"આ સી, લ્યો બાએ આ મહાપ્રસાદ મોકલ્યો છે."

"કોણ અતુલ ? આવ ભાઈ, આવ." કહીને દુર્ગાદેવી ચોકમાંથી બહાર આવી. અતુલે પગ સુધી નમીને પ્રણામ કર્યા.

દુર્ગાએ કહ્યું—જીવતો રહેજે બેટા. ઓ જ્ઞાનદા ! જો તારા ભાઈ આવ્યા છે. એમને બેસવા માટે કંઈ આસન તો લાવ. અને બેટા, આ મહાપ્રસાદ જરા લઈ જા. કાલે રાત્રે સાડાનવ દસ વાગે સડક પર ઘોડાગાડીનો અવાજ સાંભળીને મને એમ થયું કે કોણ આવ્યું. એ વખતે મને ખબર હોત કે બહેન આવી છે તો તરત જ પ્રણામ કરવા આવત. બહેન જેવાં માણસો દુનિયામાં બહુ ઓછા છે. ભાઈ, બહેન કુશળ તો છે ને ? તમે સૌ જગન્નાથપુરીથી આવો છો, નહિ ? જ્ઞાનદા, બેટા ! આ ભાઈ ક્યારના ઉભા રહ્યા છે, તું શું કરે છે ?

માતાના બોલવાથી એક ૧૨-૧૩ વર્ષની ઘઉંવર્ણી છોકરી હાથમાં પાથરવાનું આસન લઇને બહાર આવી. સંકોચથી ગરદન ઝુકાવીને એણે પરસાળમાં આસન બિછાવ્યું અને અતુલના પગ પાસે આવીને પ્રણામ કર્યા. એ મુખમાંથી એક શબ્દ બોલી નહી અને અતુલ ભણી દૃષ્ટિ પણ ન કરી. પ્રણામ કરીને મહાપ્રસાદનો પડીઓ લઇને અંદર ચાલી ગઈ. પણ જતી વખતે સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કે એ છોકરીનાં મુખ અને આંખોમાં દબાયલું સ્મિત બહાર નીકળવાનો અથાગ પ્રયત્ન કરતું હતું.

અતુલની પણ એવી જ અવસ્થા હતી. આ રૂપાળા છોકરાના ચહેરા પર પણ એક અદૃશ્ય વિદ્યુતલેખા ચમકી ગઈ અને એનું મુખ ઉજ્જવળ બની ગયું.

અતુલે એ આસનપર બેસીને પ્રવાસની વાતો કરવા માંડી. એના પિતા પુરાણા જમાનાના સરદાર હતા. ખૂબ રોકડ નાણું અને જમીન-જાગીર કમાઇને, પેન્શન લઇને ઘરમાં બેઠા બેઠા ભગવદ્ભજન કરતા હતા. પણ ચાર વર્ષ થયાં એમનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. બી. એ.ની પરીક્ષા આપીને અતુલ બે મહીના પહેલાં માતાને સાથે લઇને તીર્થ-યાત્રા કરવા ગયો હતો. હમણાં જ બધા રામેશ્વરથી પુરી થઇને પાછા ઘેર આવ્યાં હતાં.

વાતચિત સાંભળીને દુર્ગાએ લાંબો શ્વાસ મૂકીને કહ્યું—અને હું તો એવી પાપી છું કે બીજું બધું તો બાજુએ રહ્યું પણ એક વખત કાશીવિશ્વનાથનાં ચરણદર્શનની ઇચ્છા પણ આ જન્મમાં પુરી નહિ થાય.

અતુલે કહ્યું—માસી, એ તો કાશી જવું હોય કે ગમે ત્યાં જવું હોય, જ્યાં સુધી બધું છોડીને જબરજસ્તીથી ઘરમાંથી ન નીકળીએ ત્યાં સુધી લાંબા પ્રવાસે જવાતું જ નથી. હું પણ જો એવી જબરજસ્તી ન કરત તો આ વખતે બાની યાત્રા અશક્ય જ હોત.

દુર્ગાએ પાછો નિઃસાસો નાંખીને કહ્યું—બેટા, તું જાણે છે તો ખરો કે હું જબરજસ્તી શાના ઉપર કરું? મહિને ત્રીસ રૂપિયાની એમની નોકરી રહી. એમાં જ ખાવુંપીવું, લેવુંદેવું અને ઇષ્ટકુટુંબનો સત્કાર કરવો; ડૉક્ટરવૈદ્યનો ખર્ચ વગેરે બધું એમાંથી જ ચલાવવાનું. એક પણ પૈસો બચે ત્યારે હું તીર્થયાત્રાનો વિચાર કરું ને? અને એ ચિંતા અધુરી હોય તેમ છોકરીને તેરમું વર્ષ શરૂ થયું છે, એટલે લગ્નની ચિંતા જીવ લેવા બેઠી છે! હું સાચું કહું છું અતુલ, એમના ઉદાસ ચહેરા ભણી નજર પડતાં જ મારું લોહી સુકાઈ જાય છે. આટલા મોટા શત્રુ (છોકરી)ને પણ પોતાના ગર્ભમાં રાખવાની અને ખવડાવીપીવડાવીને ઉછેરવાની જખમારી માતાને જ કરવી પડે છે.

દુર્ગાની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

પરંતુ આશ્ચર્ય એ હતું કે આટલી મોટી ચિંતા અને કરૂણ પરિસ્થિતિનો જરાય ખ્યાલ ન કરતાં અતુલે ઉલટું હસીને કહ્યું—માસી, તમારી તો વાતો જ વિચિત્ર હોય છે. કોઈ બીજાને જાણે છોકરી જ નહિ હોય! તમારી જ એકલી છોકરી પરણાવવા લાયક છે? અને જાણે આખી દુનિયાની ચિંતા તમને એકલાને જ હોય એમ તમે કેટલો વલોપાત કરો છો?

દુર્ગાએ કહ્યું—અતુલ, મારે માટે આ વસ્તુ માત્ર ચિંતા જ નથી; અમારે માટે તો આ મૃત્યુની યંત્રણા કરતાંય વધારે છે. હું આપણા સમાજની નિષ્ઠુરતાને ઓળખું છું. છોકરીનું લગ્ન ન કરીએ તો તરત નાતબહાર મૂકે. પણ લગ્ન કરીએ શી રીતે? એને માટે તો નાણા જોઇએ. અને રૂપિયા ક્યાં મળે? આ ઘરમાં માત્ર એક ભાગ અમારો, એ સિવાય અમારી પાસે મિલકત પણ શું છે!

અર્ધા કલાક પહેલાં આજ છોકરીના લગ્ન માટે પતિ અને પત્નીમાં બોલચાલ થઈ ચુકી હતી. અડધુંપડધું ખાઇને પતિ બીજ-

વાઇને નોકરી પર ચાલ્યા ગયા હતા. એટલે દુર્ગાની વેદનામાં વધારો થયો. બે મોટામોટા આંસુ ગાલ પર થઈને ખોળામાં સરી પડ્યાં. હાથથી આંખો લૂછીને દુર્ગા બોલી—ગયા જન્મમાં કોણ જાણે કેટલી સ્ત્રીહત્યા અને બાળહત્યા કરી હશે અતુલ, કે આ જન્મે મારે પેટ દિકરી આવી.

અતુલ કહેતો કહેતો ઉભો થયો કે—માસી, તમે એમ નહિ માનો. લ્યો હું તો જાઉં છું. ત્યાર વિના તમે ચૂપ નહિ થાવ, મરજીમાં આવે તેમ બોલ્યા કરશો.

દુર્ગાએ બીજી વખત આંસુ લૂછીને કહ્યું—ભાઇ, એવું નહિ જવાનું. લે હું નહિ બોલું બસ. આમ તારી આગળ રડી લેવાથી હૃદય જરા હળવું થયું. હું એમ કહું છું કે જો આ અભાગી છોકરીને મારે ખોળે જ મોકલવી હતી તો એનો રંગ જરા ઉજળો કેમ ન કર્યો ? આ રંગવાળી છોકરીને તો કોઈ ગ્રહણ કરતાંય મોઢું મચકોડે, બધાયને રૂપાળી છોકરી જોઇએ છે. મુઓ આ સમાજ, શીલ સ્વભાવ કે ચારિત્ર કંઇની પરવા જ નથી એને. માત્ર છોકરી જરા કાળી એટલે એનું લગ્ન જ ન થાય અને ન થાય એ ખાતર માબાપ જવાબદાર; કેવો અવળો ન્યાય !

અતુલે કહ્યું—એટલે કાળી છોકરી કુંવારી જ રહે ? એમ તો ભમરાનો રંગ કાળો છે, કોયલ પણ કાળી છે, એટલે એમનો આદર જ નથી, એમને કોઇ ચાહતું જ નથી ? એ બધું શું ત્યારે ?

દુર્ગાએ કહ્યું—ભાઈ, એ બધું ખરું, કામ વખતે એનાથી જરાય મતલબ સરતી નથી. માત્ર વાતોથી હવે મને આશ્વાસન નથી મળતું અને હિંમતે નથી આવતી. અતુલ, ભાઈ, પેલા ગિરીશ ભટ્ટાચાર્યની છોકરીનું લગ્ન મારી આંખો આગળ જોઇને મને તો કંઈનું કંઈ થઈ ગયું. બિચારા એ બ્રાહ્મણની અમારા જેવી જ દશા હતી.

એની પાસે પૈસોય નહોતો અને છોકરી પણ રૂપાળી નહોતી. એટલે જમાઈ જુઓ તેય લગભગ ૬૦ વર્ષની ઉમરનો. એ છોકરીની માનું કલ્પાંત હજી મારી આંખ આગળથી ખસતું નથી.

અતુલે આશ્ચર્યથી કહ્યું—હેં, માસી! સાઠ વર્ષ! શું કહો છો?

દુર્ગા—સાઠ વર્ષ કેમ નહિ થયા હોય ભાઈ? હરિ ચક્રવર્તીના જમાઇ જેટલી જ આ નિતાઈ ચેટરજીની ઉમ્મર છે. એને એક છોકરી પણ છે. હીસાબ કરી જો.

આ સમાચાર સાંભળીને અતુલ સમસમી રહ્યો.

દુર્ગાએ કહ્યું—એ છોકરી હવે કદાચ શોકની મારી ઝેર ખાઈ લે કે ફાંસી ખાય અથવા કુળને કલંક લગાવીને બહાર નીકળી જાય તો માતાનું હૃદય સંઘરીને હું કયે કાળજે એને શાપ દઉં? તું જ કહે ભાઇ?

અતુલ ચુપ રહ્યો. દુર્ગાએ એકાએક એના બન્ને હાથ પકડીને કહ્યું—બેટા અતુલ, આજકાલ બધા વાતો કરે છે કે તમે નવા છોકરાઓ દયાધર્મના ભાવથી વંચિત નથી. ભાઈ, તું તારી કૉલેજ કે સ્કુલમાં કોઇ છોકરો હોય તો જરૂર જોજે કે જે માત્ર દયા કરીને આ છોકરીને પોતાની દાસી બનાવે. આટલું કરી આપીશ તો મરતા સુધી તારી ઓશિંગણ રહીશ.

અતુલે તરત જ પોતાના હાથ છોડાવીને દુર્ગાની ચરણરજ લેતાં ગદગદ કંઠે કહ્યું—માસી તમે આટલા બધા ગભરાઈ કેમ ગયા? લ્યો હું વચન આપું છું કે........

પણ આની આગળ એ વચન મુખમાંથી ન નીકળ્યું. અકસ્માત લજ્જાના આવેશથી ચહેરા પર શરમની સુરખી છવાઈ ગઇ અને કંઠ રૂંધાઇ ગયો. દુર્ગા આ ફેરફાર બિચારી ન જોઈ શકી; પણ જો

બીજું કોઈ ત્યાં હોત તો એને કદાચ સંદેહ થાત કે અતુલ આવેગની સનસનાટીમાં કંઈ કહેવા જતો હતો પણ રોકાઇ ગયો.

અતુલ પોતાને સંભાળીને ઉભો થયો. સહજ ભાવે એણે કહ્યું—સારું માસી, હું ખૂબ ધ્યાનથી પ્રયત્ન કરીશ. ક્યાં ગઈ જ્ઞાનદા, કંઇ પાન સોપારી તો આપ, હું ઘેર જાઉં.

દુર્ગાએ તરત જ છોકરીને બૂમ પાડી—અરે જ્ઞાનદા, અતુલભાઇને પાનસોપારી તો આપી જા. કાળુડીમાં રૂપનો તો છાંટોય નથી તેમાં વળી આવી શિથિલ મરી છે. આ બધું આગતાસ્વાગતાનુંય મારે હજી શીખવવાનું રહ્યું! મહાપ્રસાદ લઈને જ્યારની ઘરમાં ગઈ છે ત્યારથી બહાર જ નથી નીકળી. પાન લઇને જલદી આવ.

"રહેવા દો માસી, હું જાતે જ જઈને પાન લઇ આવું. ક્યાં ગઈ જ્ઞાનદા?" કહીને અતુલ સુવાના ઓરડામાં પહોંચી ગયો.

સામે પાનની પેટી મૂકીને જ્ઞાનદા છાનીમાની બેઠી હતી. અતુલે અંદર આવતાં જ જરા ગંભીર ભાવ ધારણ કરીને કહ્યું—જ્ઞાનુ, માસી કહે છે જ્ઞાનદામાં રૂપ નથી અને ગુણ પણ નથી, એટલે તને એક સાઠ વરસના બુઢ્ઢા જોડે પરણાવવાની છે.

જ્ઞાનદાએ કંઇ ઉત્તર ન વાળ્યો, માથું નીચું રાખીને જ પાનની પેટીમાંથી બે બીડાં લઇને નાની તાસક અતુલ આગળ ધરી.

અતુલે જરા આગળ આવીને પાન લઇ લીધાં અને કહ્યું—જો જ્ઞાનુ, આ પાન સરસ હશે તો આટલી વાર માફી જા, સાઠથી ઘટાડીને એ ઉંમર વીસબાવીસની થશે બસ?

લજ્જાનું માર્યું જ્ઞાનદાએ મુખ એટલું બધું નીચું નમાવી દીધું કે એ પાનની પેટીની સાથે મળી ગયું. અતુલે ધીરા અવાજે કહ્યું—માસીને આગળ કહેવા જતો હતો પણ.....! લે હવે વાર થઈ, હું જાઉં છું.

તોય જ્ઞાનદા એકેય શબ્દ ન બોલી. પહેલાંની જેમ માથું પણ એટલું જ ઢળેલું હતું.

"બોલતી નથી ને ? ઠીક" કહીને અતુલે એ છોકરીના ભિંજાયલા વાળમાંથી એક લટ રમાડીને કહ્યું—જોજે હોં, હરિ ચક્રવર્તીની ઉંમરનો એક બુઢ્ઢો આવે છે. હું જાઉં છું.

આટલું કહીને અતુલ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પરસાળમાં આવતાં કંઇ યાદ આવ્યું હોય એમ બૂમ પાડીને કહ્યું—માસી, જુઓ તો ખરા, જ્ઞાનુ માટે બા આ સુંદર બંગડીની જોડ મુંબાઇથી લેતી આવી છે.

"જોઉં ભાઈ?" કહીને દુર્ગાદેવી રસોડામાંથી બહાર નીકળી આવી. અતુલે ખિસ્સામાંથી એ બંગડીઓ કાઢીને સામે મૂકી દીધી.

બંગડીનો રંગ અને ઉપરનું કામ જોઇને દુર્ગા પુલકિત થઇ અને અતુલની બાને ધન્યવાદ આપ્યા.

બંગડી હતી તો સાધારણ પણ એવી કિંમતી બંગડી ગામડામાં તો શું પણ હજી કલકત્તામાંય નહોતી આવી. એટલે આ સુંદર વસ્તુને અતુલ બાને નામે પોતે જ જ્ઞાનદાને માટે ખરીદી લાવ્યો હતો.

દુર્ગાના વારંવાર બોલાવવાથી જ્ઞાનદા બહાર આવી. ચુપચાપ પડેલે માથે સ્નેહના આ મંગલ અને પ્રથમ ઉપહારને હાથ લંબાવીને લેતાં એના અંજલિબદ્ધ હાથ ધ્રુજી ઉઠ્યા. અતુલને પ્રણામ કરીને મુગી મુગી જ એ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. એ એક શબ્દ પણ ન બોલી. પણ એના હૃદયની વાતને અંતર્યામીએ જાણી લીધી. પાછળથી આ બન્ને જણ પળવાર સ્નેહમુગ્ધ દૃષ્ટિથી એ કિશોરીની સુંદર અને ચારૂતાભરી મચકાતી હલકને જોઇ રહ્યા.

૨

મોટાભાઈ ગોલોકનાથના અવસાન પછી એમની વિધવા સ્ત્રી સ્વર્ણમંજરી વંશહીન પિતૃકુળની જે સામાન્ય જમીનજાગીર હતી તે વેચીને થોડા પૈસા એકઠા કરીને નાના દીયેર અનાથનાથના આશ્રયમાં આવીને રહી હતી. ગયે વર્ષે વચલા ભાઈ પ્રિયનાથે બરાબર આજ દિવસોમાં નાનાભાઈ અનાથનાથની સાથે ઝઘડો કરીને જ્યારે આંગણાની વચ્ચોવચ્ચ દીવાલ કરી અને પોતે જુદા થઈ ગયા ત્યારે એ તમાસો જોઇને વિધિ જરૂર હસ્યો હશે. કારણ એક વરસ પણ પુરું વિતે તે પહેલાં એ દીવાલ ઉભી કરવાના ઉદ્દેશને વ્યર્થ કરીને પ્રિયનાથ સાત દિવસની માંદગી ભોગવીને ચિકિત્સા વિના જ મૃત્યુ પામ્યા હતા.

મૃત્યુ પહેલાં એક દિવસ આગળ જ્યારે મરણ માટે જરાય સંદેહ નહોતો ત્યારે ગામલોકે જોવાને બહાને એકઠાં થઈને અસ્પષ્ટ

કલરવ દ્વારા શોક-ખેદના ભાવ પ્રકટ કરતા હતા. ત્યાં સુધી પ્રિય-નાથની સંજ્ઞા લુપ્ત થઈ નહોતી, એનામાં હોશ હતા. અતુલ ગામમાં નહોતો. કલકત્તાની એક હોસ્ટેલમાં એણે આ શોકસમાચાર સાંભળ્યા અને એ જરાય રોકાયા વિના ગામમાં આવી પહોંચ્યો હતો. ભીડને હડસેલીને જ્યારે એ રોગીના ઓરડામાં દાખલ થવાની કોશીશ કરતો હતો ત્યાં કોણ જાણે ક્યાંથી જ્ઞાનદા પાગલની જેમ આવીને અતુલના પગમાં પડીને માથું ફૂટવા લાગી. જે લોકો માત્ર તમાસો જોવાની ગરજથી આવ્યા હતા તેઓ આ આકસ્મિક પ્રસંગ જોઈને અચરજની સાથે મનમાં અનેક તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યા. પણ અતુલને કંઈ કંઈ થઈ રહ્યું હતું. એ આટલી મોટી ભીડ જોઇને દુઃખ અને લજ્જાનો માર્યો હતબુદ્ધિ મૂઢ જેવો બની ગયો.

પળવાર પછી જ્યારે અતુલ ધીરજથી સંભાળીને જ્ઞાનદાને પગમાંથી ઉઠાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે એતો ત્યાંજ પડી પડી, રડતાં રડતાં કહેવા લાગી—બાબુજીના અંત સમયે તમે જાતે જઇને આશ્વાસનના બે શબ્દો કહી આવો. મારા ભાગ્યમાં જે થવાનું હશે તે થશે પણ આ અંતિમ વખતે તો એ મારી જેમ મારા તરફની ચિંતાઓને પણ અહીં જ મૂકીને જઈ શકે. હું તમારી પાસે બીજું કશું નથી માગતી. 31015

આટલું બોલીને જ્ઞાનદાએ પાછું માથું પછાડીને રડવા માંડ્યું. એના દુર્ભાગી અને ચિંતાગ્રસ્ત પિતા અત્યારે કવખતે મૃત્યુનો સાથ કરી રહ્યા છે; એટલે આ ઘડીએ જ્ઞાનદાને એ વિચારવાનું ભાન નથી કે શું કરવા જેવું છે અને શું નથી. આટલા બધા માણસોની વચ્ચે એ શું કરે છે અને શું કહે છે, એનો વિચાર જ આવ્યો નહિ; એ તો માથું પછાડીને રડતી જ રહી.

પણ અતુલ સંયમશીલ પુરુષ હતો. જ્ઞાનદાના આ અસંયત અને અસંગત વ્યવહારથી એના અંતરમાં ગમે તેટલા કલેશનો એને

અનુભવ થતો હશે પણ બહાર સંખ્યાબંધ કુતુહલ ભરી આંખો આગળ તેને જરા કઠોર થવું પડયું. જબરજસ્તીથી પગ છોડાવીને એક કોમળ ઝટકો દઇને કહ્યું—અરે અરે! આ શું કરે છે. શાંત થા, જો રડીશ નહિ. મારે જે કહેવાનું છે તે હું જરૂર કહેવાનો છું.

અતુલ અંદર જઇને રોગીના ખાટલાની પાંગતે જઇને બેઠો. દુર્ગા પતિના ઓશીકા આગળ બેઠી. અતુલના મુખભણી જોઇને એ પણ છાનીમાની રડતી હતી.

પાડોશી નીલકંઠ ચેટરજી બારણામાંજ ઉભા હતા. અતુલને સમય વિતાવતો જોઇને બોલ્યા—જુઓ, પ્રિયનાથને હજી કંઇક હોશ છે; ભાઈ, જે કાંઈ કહેવું હોય તે જરા જોરથી કહી નાખો એટલે હજી એમને સમઝવાની તક છે.

વૃદ્ધના આ પ્રસ્તાવનું અનુમોદન ત્યાં ઉભેલા ત્રણ ચાર જણે એકી સાથે કર્યું.

ભીડ જોઇને અતુલ પહેલાં જ ક્રુદ્ધ થઈ ગયો હતો. અને તેમાં આ લોકોના આ અત્યંત અશોભન કુતુહલથી એ મનમાં ને મનમાં સળગી ઉઠ્યો. એણે કહ્યું—આપ લોકો વ્યર્થ ભીડ કરીને તો એમના ઉપર ઉપકાર નહિ કરી શકોને? ઈશ્વરને ખાતર પણ જો સૌ પળવાર બહાર જઈ શકો તો હું પાર્થના કરું છું. રોગીને એકાંતની જરૂર છે.

નીલકંઠ ચીડાઇને બોલ્યા—વ્યર્થ શા ખાતર? પાડોશીની વિપત્તિ વખતે પાડોશી જ કામ લાગે છે! તમે કયો સાર્થક ઉપકાર કરવા ખાટલા પર જઇને બેસી ગયા?

અતુલે ફરીને દઢ સ્વરે કહ્યું—હું ઉપકાર કરું કે ન કરું, પરંતુ તમને બારણે આવતી હવા રોગીને અપકાર તો નહિ જ કરવા દઉં. કૃપા કરીને બધા બહાર જાવ.

અતુલનો દૃઢ ભાવ જોઈને નીલકંઠ બે ડગલા પાછા હઠીને બોલ્યા—આજ કાલનો છોકરો થઈને તને આમ અસભ્ય થતાં શરમ નથી આવતી?

એક માણસે ભીડમાંથી કટાક્ષ કરતાં કહ્યું—એમ. એ. કે બી. એ. પાસ થયો છે કે નહિ?

એક દસબાર વર્ષનો છોકરો અંદર ઝાંખતો હતો તેને કોઈનીય પરવા કર્યા વિના અતુલે જોરથી ધક્કો મારીને હડસેલી દીધો. એ હડસેલાથી એ બીજા માણસ ઉપર જઈને પડ્યો. જેની ઉપર પડ્યો તેણે "મોટા ગવર્નરનો બેટો ન જોયો હોય તો" ની ગાળ દઈને ચાલવા માંડ્યું. નીલકંઠ પણ અતુલની વાત નહિ સંભળાય એવી છેલ્લી નિરાશાથી હતાશ થઈ ચાલ્યા ગયા.

જ્યારે સૌ ચાલ્યા ગયા અને ઘર શાંત થયું ત્યારે અતુલે રોગીના મુખ પાસે જઈને એને સંભળાય એમ કહ્યું—માસા!

પ્રિયનાથ લાલ લાલ આંખો ઉઘાડીને મૂઢ અથવા બેહોશ માણસની જેમ અતુલ ભણી તાકી રહ્યા. અતુલે ફરીથી જરા મોટેથી કહ્યું—મને આપે ઓળખ્યો? પ્રિયનાથે આંખો ઉઘાડઢાંક કરીને અસ્પષ્ટ સ્વરે કહ્યું—અતુલ.

અતુલ—હવે આપને કેમ છે?

પ્રિયનાથે માથું જરા હલાવીને એવા જ અસ્પષ્ટ સ્વરે કહ્યું—ઠીક નથી.

અતુલની આંખો આંસુથી ભરાઈ આવી. ખૂબ પ્રયત્ન કરીને આંસુઓથી રૂંધાઈ ગએલા કંઠને સાફ કરીને એણે કહ્યું—હું આપને એક વાત કહેવા ઈચ્છું છું. આપ નિશ્ચિંત થાવ, જ્ઞાનદાનો ભાર આજથી મારે માથે છે.

પ્રિયનાથ તરતમાં આ વાત ન સમઝી શકયા. આમ તેમ દૃષ્ટિ કરીને બોલ્યા—જ્ઞાનદા કયાં છે?

દુર્ગાદેવીએ સ્વામીના મુખ પર ઝુકીને રડતાં રડતાં કહ્યું—જ્ઞાનદા ને જોવી છે, બોલાવું?

પ્રિયનાથે પહેલાં તો કંઈ ઉત્તર ન દીધો, પણ ક્ષણભર મૌન રાખીને બોલ્યા—ના.

દુર્ગા રડી ઉઠી. રડતાં રડતાંજ બોલી—સાંભળો છો, અતુલ કહે છે તે? એ તમારી જ્ઞાનદાનો ભાર પોતાને માથે રાખે છે. હવે તમે ચિંતા ન કરો. બિચારી અભાગી છોકરીને બહુ ગાળો અને કટુ વચન સંભળાવ્યાં છે, આજે જરા એક વાર બોલાવીને છેલ્લા આશીર્વાદ આપો.

પ્રિયનાથ મીટ માંડીને જોઈ રહ્યા. દુર્ગાદેવીની વાતો સાંભળીને એમની આંખમાંથી બે મોટા આંસુ ગાલ પરથી સરી પડયાં. અસમર્થ હાથને અતુલને માથે મૂકી કરપટ બદલીને એક તરફ સુઈ ગયા. જો કે એઓ એક શબ્દ પણ ન બોલ્યા તો પણ મરતી વખતે તેમના હૃદય ઉપરથી એક મોટો ભાર હઠાવવાની પોતાની સફળતાનો અનુભવ અતુલે નિઃશંકપણે કરી લીધો. આવો અનુભવ થવાથી અતુલ અકસ્માત બાળકની જેમ એક ઉંચો શ્વાસ લઇને રડી પડયો. અને આ વાતમાં સાક્ષી માત્ર દુર્ગાદેવી અને ઇશ્વર શિવાય કોઈ નહોતાં.

બીજે દિવસે પ્રિયનાથે એજ કર્યું જે દુનિયામાં એંસી ટકા માણસો કરે છે. કચેરીની ૩૦ રૂપિયાની નોકરીનો મોહ છોડીને, ૨૬ વર્ષની વિધવા અને ૧૩ વર્ષની કુમારિકાનો ભાર અને એનાથીય મોટું દુર્ભાગ્ય કોઈ સ્વજન પર લાદીને ચિકિત્સા વિના જ, એંસી વર્ષના કોઈ ડોસા વૃદ્ધના જેવી કંગાલ દેહને તુલસીતરૂની વેદી પાસે મૂકીને હરિબોલનો ઉચ્ચાર સાંભળતા એઓ આ દુનિયા છોડી ગયા.

૩

નાનાભાઇ અનાથનાથને લાચાર બનીને આંગણાની દીવાલમાં એક બારણું મૂકવું પડ્યું. તેરમું થઈ ગયા પછી પંદર વીસ દિવસ વીતી ગયા. અકસ્માત એક દિવસ કચેરીમાં જતી વખતે પાન ચાવતા ચાવતા અનાથનાથે કહ્યું—ભાભી, હવે શાંત રહ્યાથી કામ નહિ ચાલે. ભાઇએ મારી સાથે ગમે તેટલું ખરાબ વર્તન રાખ્યું હોય પણ તમને પેટ ભરીને અન્ન આપવું એને હું મારું કર્તવ્ય સમજું છું. પરંતુ આટલી મોટી દિકરીના લગ્નનો ભાર હું મારે માથે લાદી શકું એમ નથી. દોઢસો રૂપિયા મહિને મળે છે એ ... ાના છે; ... કચ્ચાંબચ્ચાંઓનું લશ્કર તો તમે જુઓ છો. એમનું ખર્ચ પણ એમાંથી પૂરું

પરણાવવા લાયક થઈ છે; બારમું વર્ષ તો ક્યારનુંય શરૂ થઇ ગયું. અને આ બધું તમે જુઓ છો, એટલે જ હું કહું છું કે દિકરીને લઈને તમારે હરિપાલપુર જવું જોઈએ.

દુર્ગાદેવી રસોડામાં એક ખુંટી પકડીને એને આધારે જ ઉભી હતી. એણે સંકોચ અને ડરભર્યા અવાજે કહ્યું—મારા ભાઈની હાલત તો તમને ક્યાં ખબર નથી. ભાઈ! એમની પાસે કશું જ નથી. આટલા મોટા દુ:ખની ખબર સાંભળીને એ અહીં મને મળવા સુદ્ધાં તો આવી શક્યા નથી. એ શિવાય પણ જ્યાં સુધી એ પોતે આવીને મને ન લઈ જાય ત્યાં સુધી મારાથી જવાય પણ શી રીતે?

દુર્ગાની જેઠાણી સ્વર્ણમંજરી દીયેરની પાસે જ દીવાલની ઓથે ઉભી હતી. એણે જરા મોઢું બહાર કાઢીને કહ્યું—તમારા ભાઈની હાલત સારી નથી એ તો હું જાણું છું, પણ તમારા દીયેર પણ કંઇ ઓછા ગવર્નર છે? અને દોઢસો રૂપિયા તો માત્ર સાંભળવાના જ છે. હું ઘર કેમ ચલાવું છું એની મને બરાબર ખબર છે. અને પાછું તમારે એટલું તો સમઝવું જોઇએ ને કે આ આટલી મોટી પરણાવવા લાયક દિકરી તમારે ગળે પડી છે; એવી દશામાં તમને પોતે થઇને તો કોણ બોલાવવા આવે? પણ એટલા ખાતર માત્ર સ્વમાન કે અભિમાનનો ખ્યાલ કરીને ઓછું બેસી રહેવાય છે!

દુર્ગાદેવીએ ધીરે સ્વરે કહ્યું—ના બહેન, મારે હવે માનઅભિમાન જેવું શું છે!

સ્વર્ણમંજરી દીયેરને ડાબે હાથે પાછળ હડાવીને આગળ આવી કહેવા લાગી—દુર્ગાવહુ, મેં તમને કંઈ ખૂરી વાતો નથી કહી તે તમે આવો કાપી નાંખે એવો જવાબ આપો છો. એ તો તમે ગુસ્સો કરો કે ખરાબ માનો પણ તમારી આ પાંખ વિનાની પરીનું લગ્ન અમારાથી તો નહિ થઈ શકે. દિકરી તો નાની વહુનેય પેટ પડી છે. પણ કોઈની મગદૂર છે કે એક વખત છોકરીને જોઈને એમને એમ પાછો ચાલ્યો જાય. હું તો સાચી વાત કહું છું દુર્ગાવહુ, જેવું છોકરીનું રૂપ છે એવા જ રૂપાળા કોઈ હરિપાલપુરના ખેડુતને ગળે

પડીને ભાઇની સહાયથી છોકરીને વરાવી દો, એટલે પીડા ટળે. એ તરફ તો લોકો રૂપ કે કુરૂપ કંઇ જોતા નથી, માત્ર છોકરી જોઇએ.

દુર્ગા ચુપ રહી. જે વિષજ્વાલાની વેદનાથી એ પતિસહિત જુદી નીકળી હતી એ જ વિષભર્યો દાંત આજે પતિના અવસાન પછી પાછો ડસવા તૈયાર થયો છે, એ જોઇને દુર્ગાદેવી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ.

સ્વર્ણે પાછું શરૂ કર્યું—એ તો જેને જોઈએ તેવું તેને મળી જ રહે છે. કોઇ અભણ ખેડુતની સાથે છોકરીનું લગ્ન કરી દેવાથી તમને કોઇ કંઇ કહેવાનુંય નથી અને તમારી કોઈ નિંદા પણ નથી કરવાનું. હા, હજી લોકો ખરાબ બોલશે તો અમારું ખરાબ બોલશે. છોકરી કરતાં ઓછા ભણેલા છોકરાને જમાઈ બનાવું તો લોક સમાજમાં મારી મશ્કરી કરશે કે ઘરમાં મોટી પીઢ વહુ હોવા છતાં દુર્ગાની પ્રતિમા જેવી દિકરીને કુવામાં નાંખી દીધી! કેમ અનાથભાઈ ખોટું કહું છું?

આટલું કહીને સ્વર્ણે દીયેર ભણી જોયું.

"એમાં શું ખોટું છે!" કહીને અનાથનાથે જાજવલ્યમાન મોટી ભાભીની રક્ષા કરીને ઓફીસનો વખત થઇ જવાથી પ્રસ્થાન કર્યું.

સ્વર્ણે કહ્યું—તમારા ભાઇને સમઝાવી પટાવીને આ છોકરીને કોઇને ગળે બાંધી આવો. એમાં શરમ કે નિંદાનો ડર રાખવાનું જરાય કારણ નથી. તમારા પતિને માત્ર મહિને ત્રીસ રૂપિયા મળતા હતા. એ વિના એમને દુનિયામાં કોણ ઓળખતું હતું? એ તો આ લોકોના ભાઇ તરીકે લોકો થોડાય એમને ઓળખતા હતા. હા, હું તો ચોકખું કહું છું, કાલનો દિવસ સારો છે, કાલે જ ભાઇને ઘેર ચાલ્યા જાવ.

દુર્ગાદેવીએ એકવાર મનમાં અતુલના વચનો સંભાર્યા, પણ

જેઠાણીની આગળ આ બાબતમાં એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારી શકી. કારણ કે જેઠાણીના સંબંધને લઇને જ અતુલનો સંબંધ બંધાયો હતો.

તે દિવસે જ્ઞાનદાએ અતુલના પગમાં પડીને જે આજીજીભર્યું કલ્પાંત કર્યું હતું એ દુર્ગાદેવીએ જોયું હતું પણ આટલા મોટા દુઃખના દર્દમાં એ એ પ્રસંગનો કોઈ વિશિષ્ટ અર્થ સમજી ન શકી. અને દુઃખીના ઘરમાં તો એકાગ્ર મનથી શોક કરવાનો અવસર પણ નથી મળતો. એટલે જ સ્વામીના મૃત્યુ પછી બીજા દિવસથી જ એ આ વાતોનો વિચાર કરતી હતી. અંદર જઈને જોયું તો છોકરી એક શેતરંજી પર ચુપચુપ બેઠી હતી. ધીરેધીરે એની પાસે જઈ ને માતાએ કહ્યું—મોટીબહેને જે કહ્યું તે તેં સાંભળ્યું ને જ્ઞાનુ?

છોકરીએ માથું હલાવીને ઉત્તર આપ્યો કે હા એણે સાંભળ્યું છે. દુર્ગાને સુઝ ન પડી કે હવે શું કરવું જોઇએ. પણ છોકરીએ આગળની વાતચિતનો માર્ગ સરળ કરતાં કહ્યું—મા, આજ સુધી તું પીયેર ગઈ જ નથી, આ વખતે ચાલો એક વાર જઈ આવીએ.

માએ કહ્યું—મારી માતા આજે હયાત નથી. ભાઇએ આજ સુધી ખબર અંતરે પૂછી નથી. આટલી મોટી વિપત્તિની ખબર સાંભળીને એક પત્ર સુદ્ધાં લખ્યો નથી. આપણે ગળે પડીને તે ત્યાં શી રીતે જઇ શકીએ. તું જ બતાવ?

છોકરીએ કહ્યું—મા, દુઃખીની ભાળ પોતે થઇને કોઈ નથી લેતું. એ લોકોએ આપણી ભાળ ન લીધી તો આ લોકોય ક્યાં લે છે? ઉલટું આ તો આપણને કાઢી મૂકવાની પેરવી કરે છે. આપણું માનઅભિમાન બધું બાપુની સાથે ચાલ્યું ગયું, ચાલોને આપણે ત્યાં જઇને રહીએ.

માની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી ચાલી. છોકરીએ સ્નેહ-પૂર્વક માતાના આંસુ લુછીને કહ્યું—મા, હું જાણું છું કે મારે ખાતર જ

તને ક્યાંઈ જવાનું ગમતું નથી; નહિ તો મોટી કાકીની કાતીલ વાતો સાંભળીને તું એક દિવસ પણ અહીં રહે એવી નથી, પણ હું સાચું કહું છું મા, કે મારે ખાતર તારે લેશ માત્ર ચિંતા નહિ કરવી પડે. ગમે તેમ આપણે થોડા દિવસ માટે બીજે ક્યાંક ચાલ્યા જઈએ, અહીં રહેવાથી તો આ લોકો તારો જીવ લેશે.

માતાથી હવે ન રહેવાયું. દિકરીને છાતી સરસી ચાંપીને એ ખુલ્લે દિલે રોઈ પડી. છોકરીએ પણ માતાને ન રોકી અને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન પણ ન કર્યો. માત્ર માતાની છાતી પર માથું રાખીને ચુપ બેસી રહી. ખૂબ વાર પછી દુર્ગાદેવી પોતે જ શાંત રહીને આંસુ લૂછીને બોલી—સાચું છે જ્ઞાનદા ! હું તો તારા બાપુ જે દિવસે આ દુનિયા છોડી ગયા તે જ દિવસે ગમે ત્યાં મારું કાળું કરત પણ માત્ર તારે ખાતર કશું જ કરી શકી નહિ.

"એની મને ખબર છે મા."

"હં, બેટા, તે દિવસે અતુલે શું કહ્યું હતું ? જો, અત્યારે શરમાવાથી નહિ ચાલે, લાજશરમનો આ સમય નથી. હું જાણું છું કે એ છોકરો જુઠું બોલે એવો નથી. હું તો એ જાણવા માગું છું કે એમના અંતકાળે અતુલે જ કેમ આવું આશ્વાસન આપ્યું અને તેં પણ કેમ એના પગમાં પડીને આટલું કલ્પાંત કર્યું ?"

જ્ઞાનદાએ માતાની છાતીમાં મુખ છૂપાવીને અસ્પષ્ટ સ્વરે ઉત્તર આપ્યો—એ હું કશું જ જાણતી નથી મા.

દુર્ગાદેવીએ જોર કરીને છોકરીનું મુખ પોતાની સામે રાખીને જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ જ્ઞાનદાએ એટલી જ તાકાતપૂર્વક પોતાનું મુખ માતાની છાતી સરસું ચાંપી જ રાખ્યું. નિષ્ફળ બનેલી દુર્ગાએ પાછું કહ્યું—તારા બાપુ જીવતા ત્યારે એ વાતોનો મેં વિચાર સરખોય કર્યો નહોતો, પણ એમના અવસાન પછી વિચાર કરતાં એ બધી

જેઠાણીની આગળ આ બાબતમાં એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારી શકી. કારણ કે જેઠાણીના સંબંધને લઇને જ અતુલનો સંબંધ બંધાયો હતો.

તે દિવસે જ્ઞાનદાએ અતુલના પગમાં પડીને જે આજીજીભર્યું કલ્પાંત કર્યું હતું એ દુર્ગાદેવીએ જોયું હતું પણ આટલા મોટા દુઃખના દર્દમાં એ એ પ્રસંગનો કોઈ બિશિષ્ટ અર્થ સમજી ન શકી. અને દુઃખીના ઘરમાં તો એકાગ્ર મનથી શોક કરવાનો અવસર પણ નથી મળતો. એટલે જ સ્વામીના મૃત્યુ પછી બીજા દિવસથી જ એ આ વાતોનો વિચાર કરતી હતી. અંદર જઈને જોયું તો છોકરી એક શેતરંજી પર ગુપચુપ બેઠી હતી. ધીરેધીરે એની પાસે જઈને માતાએ કહ્યું—મોટીબહેને જે કહ્યું તે તેં સાંભળ્યું ને જ્ઞાનુ?

છોકરીએ માથું હલાવીને ઉત્તર આપ્યો કે હા એણે સાંભળ્યું છે. દુર્ગાને સુઝ ન પડી કે હવે શું કરવું જોઇએ. પણ છોકરીએ આગળની વાતચિતનો માર્ગ સરળ કરતાં કહ્યું—મા, આજ સુધી તું પીયેર ગઈ જ નથી, આ વખતે ચાલો એક વાર જઈ આવીએ.

માએ કહ્યું—મારી માંતા આજે હયાત નથી. ભાઇએ આજ સુધી ખબર અંતરે પૂછી નથી. આટલી મોટી વિપત્તિની ખબર સાંભળીને એક પત્ર સુદ્ધાં લખ્યો નથી. આપણે ગળે પડીને તે ત્યાં શી રીતે જઇ શકીએ. તું જ બતાવ?

છોકરીએ કહ્યું—મા, દુઃખીની ભાળ પોતે થઇને કોઈ નથી લેતું. એ લોકોએ આપણી ભાળ ન લીધી તો આં લોકોય ક્યાં લે છે? ઉલ્ટું આ તો આપણને કાઢી મૂકવાની પેરવી કરે છે. આપણું માનઅભિમાન બધું બાપુની સાથે ચાલ્યું ગયું, ચાલોને આપણે ત્યાં જઇને રહીએ.

માની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી ચાલી. છોકરીએ સ્નેહપૂર્વક માતાના આંસુ લુછીને કહ્યું—મા, હું જાણું છું કે મારે ખાતર જ

તને ક્યાંઈ જવાનું ગમતું નથી; નહિ તો મોટી કાકીની કાતીલ વાતો સાંભળીને તું એક દિવસ પણ અહીં રહે એવી નથી, પણ હું સાચું કહું છું મા, કે મારે ખાતર તારે લેશ માત્ર ચિંતા નહિ કરવી પડે. ગમે તેમ આપણે થોડા દિવસ માટે બીજે ક્યાંક ચાલ્યા જઈએ, અહીં રહેવાથી તો આ લોકો તારો જીવ લેશે.

માતાથી હવે ન રહેવાયું. દિકરીને છાતી સરસી ચાંપીને એ ખુલ્લે દિલે રોઈ પડી. છોકરીએ પણ માતાને ન રોકી અને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન પણ ન કર્યો. માત્ર માતાની છાતી પર માથું રાખીને ચુપ બેસી રહી. ખૂબ વાર પછી દુર્ગાદેવી પોતે જ શાંત રહીને આંસુ લૂછીને બોલી—સાચું છે જ્ઞાનદા ! હું તો તારા બાપુ જે દિવસે આ દુનિયા છોડી ગયા તે જ દિવસે ગમે ત્યાં મારું કાળું કરત પણ માત્ર તારે ખાતર કશું જ કરી શકી નહિ.

"એની મને ખબર છે મા."

"હં, બેટા, તે દિવસે અતુલે શું કહ્યું હતું ? જો, અત્યારે શરમાવાથી નહિ ચાલે, લાજશરમનો આ સમય નથી. હું જાણું છું કે એ છોકરો જુઠું બોલે એવો નથી. હું તો એ જાણવા માગું છું કે એમના અંતકાળે અતુલે જ કેમ આવું આશ્વાસન આપ્યું અને તેં પણ કેમ એના પગમાં પડીને આટલું કલ્પાંત કર્યું ?"

જ્ઞાનદાએ માતાની છાતીમાં મુખ છૂપાવીને અસ્પષ્ટ સ્વરે ઉત્તર આપ્યો—એ હું કશું જ જાણતી નથી મા.

દુર્ગાદેવીએ જોર કરીને છોકરીનું મુખ પોતાની સામે રાખીને જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ જ્ઞાનદાએ એટલી જ તાકાતપૂર્વક પોતાનું મુખ માતાની છાતી સરસું ચાંપી જ રાખ્યું. નિષ્ફળ બનેલી દુર્ગાએ પાછું કહ્યું—તારા બાપુ જીવતા ત્યારે એ વાતોનો મેં વિચાર સરખોય કર્યો નહોતો, પણ એમના અવસાન પછી વિચાર કરતાં એ બધી

વાતો હવે સમજાય છે. અતુલે કહેલી કેટલીય નાનીમોટી વાતો આજે મને યાદ આવે છે.

આમ કહેતાં કહેતાં દુર્ગાએ અકસ્માત વ્યગ્ર બનીને છોકરીના બન્ને હાથ પોતાના હાથમાં લઇને પૂછ્યું—સાચું કહેજે બેટા, હું કહું છું તે ખોટું તો નથી ને? આ બધાં મારા કલ્પનાના સ્વપ્નો તો નથી ને?

જ્ઞાનદાએ પ્રથમની જેમ જ મુખ સંતાડીને ઉત્તર વાળ્યો—મને શું ખબર મા, એમનો ધર્મ એમને હાથ. એ જાણે અને એમનો ધર્મ જાણે.

માતાએ આનંદથી અધીર બનીને રડતાં રડતાં કહ્યું—બેટા, મને સંશયમાં નાંખીને નકામી દુઃખી ન કરીશ. તું એકવાર ખુલાસો કરીને કહી દે, એટલે હું તારા બાપુને ખાતર એકવાર મન મૂકીને રડી લઉં. મારું આ રૂદન એ જરૂર સાંભળશે.

છોકરીએ ધીરે ધીરે કહ્યું—મા, રડશો નહિ, હું તમને રડવાની ના કહું છું. મેં તો માત્ર એમને બાપુને છેલ્લી વખત સૂચવી દેવાનું કહ્યું હતું અને અંત વખતે એમણે પોતે જ પોતાની પ્રતિજ્ઞા બાપુને કહી હતી. હવે તો એમના ધર્મની રક્ષા કરવી એ એમને હાથ છે.

હવે દુર્ગાદેવીને સંશય ન રહ્યો. જબરજસ્તીથી જ્ઞાનદાનું મુખ ઉંચુ કરીને આંસુથી ભીંજાયલા ગાલ અસંખ્ય ચુંબનોથી ભરી દીધા અને પછી છાતી સરસી ચાંપીને નીરાંતે આંસુ વહાવ્યા. થોડી વાર પછી આંસુ લૂછીને દુર્ગાએ બોલવા માંડયું—હું પણ એમ જ માનતી હતી. અતુલ મારો હજાર વરસનો થાય, એનો ધર્મ એને જ હાથ છે. આજ સુધી મને તો એનો ખ્યાલ પણ નહોતો કે જ્ઞાનુ, તેંજ એક દિવસ અતુલને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવ્યો હતો. લોકો કહે છે એ વખતનો રોગ તો ખૂબ ભયંકર હતો. મા દિકરો બન્ને

એ રોગમાં સપડાયા હતા. એમાં પહેલાં તો શરીર ફુલી જતું અને પછી ફુલેલો ભાગ ફાટીને ત્યાં ઘા પડી જતા. એ સાલ અતુલની તો બચવાની આશા જ નહોતી. સડેલા ઘામાંથી એટલી બધી બદબો છુટતી કે પાસે કોઈનાથી બેસાતું જ નહિ. ભયને લીધે કોઈ અતુલના ઘર ભણી ઝાંખતુંય નહોતું. એ વખતે નાની હોવા છતાં રાતદિવસ યમરાજનો સામનો કરીને અખંડ સેવા કરી તેં અતુલનો જીવ બચાવ્યો હતો. એ ધર્મને એ કદીય નહિ ભૂલે. સાવિત્રીની જેમ તેં પણ અતુલને યમરાજના હાથમાંથી છીનવી લીધો. હવે ભગવાન પણ તને બીજા પુરુષના હાથમાં શી રીતે સોંપે? આ ધર્મ ન રહે તો પછી સંસારનો વિનાશ જ થાય ને!

પળવાર ચુપ રહીને પાછું કહેવા માંડ્યું—હવે તો તું મને જ્યાં જવાનું કહીશ ત્યાં હું જઈશ. પણ તારાથી તો અતુલની સંમતિ લીધા વિના હવે ક્યાંય નીકળાય જ નહિ. તારૂં કહેવું તદ્દન સત્ય છે. હવે મને બરાબર સાંભરે છે કે અતુલ યાત્રાએથી આવીને તરત જ સવારમાં તારે માટે બંગડી આપવા કેમ આવ્યો હતો? એક વર્ષ વધારે જીવીને એઓ એમની આંખે જ આ મંગલ કાર્ય જોઈ ગયા હોત તો કેવું રૂડું થાત!

એમ કહીને દુર્ગાએ આવેલા રૂદનને પાલવના ડુચાવડે રોકી રાખ્યું.

"દુર્ગાવહુ ઓ દુર્ગાવહુ!"

દુર્ગાદેવી તરત પુત્રીને હઠાવીને આંખો લૂછીને બોલી—શું છે મોટીબહેન?

મોટીવહુએ એક વાર અંદર દૃષ્ટિપાત કરીને સખત અવાજે કહ્યું—તમને શોકભર્યાં માણસોને તો કદાચ ભૂખતરસ ન લાગે; પણ ઘરના બધા માણસો ભૂખ્યાતરસ્યા નથી રહી શકતાં. જરા ઓરડાની બહાર નીકળીને જુઓ કે દિવસ કેટલો માથે આવ્યો છે!

દુર્ગાદેવી ઝડપથી ગભરાઇને ઓરડાની બહાર આવી. દિવસ વધારે માથે આવેલો જોઇને લજ્જિત બનીને છોકરીને નામે કંઈ ઉત્તર આપવા જતી હતી, ત્યાં જ સ્વર્ણમંજરીએ તીખા સ્વરે કહ્યું— રસોઈ પુરી કરીને તમે તમારી મેળે નીરાંતે દિકરીને સમઝાવો ને પટાવો, હું એક શબ્દેય મોઢેથી નથી બોલવાની. પણ આમ તો મારા બાળ-બચ્ચાં ભૂખે વલવલીને મરી જાય. ના ભાઇ, આવી રીત મારાથી નહિ સહન થાય; હા, હું તો સાફ કહું છું વળી.

આટલું કહીને નિઃસંતાન મોટી વહુ નાની દેરાણીના બાળકો ઉપર માતૃસ્નેહની પરાકાષ્ઠા બતાવીને ઉત્તરની વાટ જોયા વિના જ ચાલી ગઈ.

અનાથનાથના ઘરમાં રહેવા જતાં વેંત તે જ દિવસથી દુર્ગાને આખા ઘરની રસોઇનું કામ માથે લેવું પડયું હતું. આથી મોટી વહુ અને નાની વહુ બન્નેને નીરાંતે વખત મળતો. મોટી વહુ આખા ફળિયામાં ઘેર ઘેર ફરીને ઘરમાં બહુ ખર્ચ થાય છે, કહીને ઘરના દુઃખની દાંડી પીટતી અને નાની વહુ નીરાંતે સુતી સુતી નવલકથાઓ વાંચીને સરખી બહેનપણીઓ સાથે ગપ્પાં મારીને વખત વિતાવતી.

અનાથબાબુ કલકત્તામાં નોકરી કરતા હતા; રોજ કચેરીમાં જવાનું હોવાથી રોજ સવારે આઠ વાગે ઘેરથી નીકળી જતા. વહેલી સવારે ઉઠીને વખતસર એમને માટે રસોઈ તૈયાર કરવી એ ઘરમાં રોજનું એક ઘોર અશાંતિનું કાર્ય હતું. આ જ કાર્યને માટે મોટીવહુ અને નાનીવહુની વચ્ચે રોજ ચકમક ઝરતી અને બન્નેને મન દુઃખ રહ્યા જ કરતું. પણ જ્યારથી દુર્ગાદેવી ઘરમાં આવી અને એને માથે રસોઇનો ભાર નંખાયો ત્યારથી આ કંકાસમાંથી છુટીને ઘણા સમય પછી બન્ને વહુઓમાં પાછું સંપીલું વાતાવરણ જામવા માંડયું હતું; પરંતુ આજે સવારે એ પ્રીતિબંધન ફરીથી એક વાર તૂટી પડવાનો ઉપક્રમ બની ગયો. કારણ એ બન્યું કે સાત વાગ્યાય નહોતા ત્યાં

દાસીએ આવીને તરત જ નાનીવહુને ખબર આપી કે ચુલામાં કોલસા બળી ગયા છે અને હવે હોલવાવાની તૈયારી છે, માટે તરત રસોઈ ચઢાવી દેવાની જરૂર છે.

નાની વહુએ બીજાઇને પૂછ્યું—તે દુર્ગાદેવી શું કરે છે? સાત વાગ્યા તોય હજી પથારીમાં ઘોરે છે?

દાસીએ કહ્યું—ના, એ તો માદિકરી સવારથી ઉઠીને એમનાં પોટલાં તૈયાર કરે છે. આઠ વાગ્યાની ગાડીએ એ સૌ હરિપાલપુર જવાનાં છે.

નાની વહુને ગઈ કાલની વાત યાદ આવી. પણ એણે બીજાયલે ચહેરે જ કહ્યું—જવું એ કંઈ મશ્કરી નથી કે જવાનો વિચાર કર્યો ને આ ચાલ્યાં. બાબુજીની આજ્ઞા લીધી? મોટી બહેનને પૂછ્યું?

દાસીએ કહ્યું—બાબુજીની વાત તો હું નથી જાણતી નાનીબહેન, પણ મોટીબહેને તો પોતે જઇને જ એ લોકોને કહ્યું કે તમે આજે જ ચાલ્યાં જજો.

"તો તો મોટીબહેનને જ જઇને કહે કે બાબુજીને સાડા આઠ વાગે જમાડે, હું ના જાણું." કહીને નાનીવહુ ગુસ્સાની મારી ચિઢાઇને હાથમાં રાખોડી લઈ, ખભા પર ટુવાલ નાંખીને ઘરની પાછળના તળાવમાં નહાવાને ચાલતી થઈ.

"મોટીબહેન ઘરમાં હોય ત્યારે કહું ને! એ તો ગંગાજી નહાવા ગયાં છે." આટલું બોલીને દાસી પણ પોતાને કામે ચાલી ગઈ.

નાનીવહુને નહાઇને તરત પાછું ફરવું પડ્યું. કારણ કે કચેરીના સાહેબ કંઈ એના ક્રોધની કદર નહિ કરે. બે જ ઉપાય હતાઃ એક તો જે તૈયાર થઈ શકે તે સ્વામી આગળ વખતસર મૂકી દેવું અથવા વખત થાય એટલે પતિદેવે ભૂખ્યા જ કચેરીમાં પધારવું. નાની વહુએ

પાછા ફરીને દુર્ગાદેવીના ઓરડાના બારણા આગળ ઉભા રહીને તીખા સ્વરે કહ્યું—જવું હતું તેની કોણે ના પાડી હતી, પણ આવી દુષ્ટતા કર્યા વિના નહોતું જવાતું ?

આ અકસ્માત આક્રમણ જોઇને દુર્ગાદેવી સમસમી રહી.

નાનીવહુએ કહ્યું—અમને ખબર નહોતી કે તમે સવારે જ ચાલ્યા જવાના છો. મોટી બહેન ગંગા નહાવા ગયાં અને હું હજી હમણાં ઉઠી છું. હવે બાબુજીને વખ્તસર કોણ રાંધીને મૂકશે ?

"નાની માસી કેમ છો ?"

નાની વહુએ પાછળ ફરીને અતુલને જોતાં જ કહ્યું—અતુલ, તું અકસ્માત ક્યાંથી ?

અતુલ કલકત્તામાં એક બોર્ડીંગમાં રહેતો હતો. એ તો દુર્ગાદેવીનો પત્ર જોઇને એકદમ અહીં આવ્યો હતો. હજી પોતાને ઘેર પણ નહોતો ગયો.

અતુલે કહ્યું—સવારે દુર્ગામાસી હરિપાલપુરની ગંગાયાત્રા* કરવાના છે એટલે હું તો અંતિમ મુલાકાત લેવાની ઇચ્છાથી આવ્યો. હરિપાલપુર એટલે મેલેરીઆનું ઘર ! દુર્ગામાસી, તમને આ શ્રાવણ મહીનામાં તે કોણે હરિપાલપુર જવાની બુદ્ધિ સુઝાડી ? ઓહો ! આ તો ગાંસડાંપોટલાં ય બંધાઈ ગયાં છે.

નાની વહુએ પૂછ્યું—અતુલ તને આ ખબર કોણે આપી ?

"મને ?" કહીને અતુલે પોતાનો ઉત્તર સમાપ્ત કર્યો.

અકસ્માત આંગણામાંથી ગંગાસ્નાન કરીને પાછી ફરેલી સ્વર્ણમંજરીનો સ્વર શબ્દવેધી બાણની જેમ આવીને સૌના કાનમાં

* ગંગાયાત્રા વિષે બંગાળીઓમાં એવી રીત છે કે જ્યારે કોઇનું મૃત્યુ અનિવાર્ય સમજાય ત્યારે અંતિમ ક્રિયા માટે ગંગા લઈ જવામાં આવે છે. આને ગંગાયાત્રા કહેવામાં આવે છે.

બેસી ગયો. ગંગાસ્નાન કરીને આવતાં જેવો એણે ઘરમાં પગ મૂક્યો કે દાસીએ ચુલામાં કોલસા ઠરી જવાની ખબર આપી. બસ, દુર્ગાદેવીના વૈધવ્યના યથાર્થ કારણની મુક્તકંઠે ઘોષણા કરતી એ અંદર આવી. એનો સારાંશ હતો કે "એ તો પાપ અને અધર્મનો પુરો ઘડો ભરાયા વિના ભગવાન આમ કોઇનું સર્વનાશ નથી કરતો." સીધી જ ઓરડામાં આવીને મોટીવહુએ ગર્જના કરી—તમારી ઇચ્છા તો એવી જ ને દુર્ગાવહુ, કે અપવાસ કરીને ભુખે પેટ અનાથ કચેરીમાં જાય અને સાંઝે પિત્ત ચઢાવીને તાવ લઇને પાછો ફરે એમ ને? એટલે જેમ તમારૂં કરમ ફુટયું એમ બીજાનુંય સત્યાનાશ જાય!

દુર્ગા મનમાંને મનમાં કંપી ઉઠી. ધીરેથી એણે કહ્યું—જેનું કરમ ફુટયું છે તે તો પોતાના ખરાબમાં ખરાબ શત્રુને માટે પણ એવી કામના કદી નહિ કરે બહેન! મેં તમારું શું બગાડયું છે તે રોજ ઉઠીને મને આવી કડવી વાતો સંભળાવો છો?

સ્વર્ણે હાથ હલાવીને અને મોઢું બગાડીને કહ્યું—વાહરે! મારી નાદાન વહુ! તું તો જાણે કશું જાણતી જ નથી તે પાછું મારે બતાવવાનું? સાડાસાત તો વાગી ગયા, કચેરીમાં જવાનો વખત થશે તે રસોઈ કોણ કરવાનું છે?

અતુલ હજી સુધી સન્નાટામાં આવીને ઉભો ઉભો બધું સાંભળતો હતો. એ પોતાની મોટી માસીને બરાબર ઓળખતો હતો. એટલે એની સાથે વાતચિત પણ કવચિત જ કરતો. પણ આ વખતે એનાથી વધારે સહન ન થયું. એટલે મોટી માસીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં એનાથી બોલાઈ જવાયું—તમને સાચું કહેવાથી ખોટું લાગશે મોટી માસી, અને એ તો તમેય જાણો છો અને આખા ફળિયાના લોકોય જાણે છે કે કરમ ફુટી ગયા વિના તો આપણા આપેલા રોટલાથી પેટ ભરવા કોઈ નથી આવતું. આજે જવાને દિવસે આ અભાગી માદિકરીને માફ કરવાથી તમારું મોટું નુકસાન નહોતું થવાનું.

એકાએક અતુલના મર્મભેદી કટાક્ષથી બન્ને દેરાણી જેઠાણીને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. પળવારતો કોઈનાય મુખમાંથી શબ્દ પણ ન નીકળ્યો. પછી સ્વર્ણમંજરી જ પહેલાં બોલી—કલકત્તાથી તું અહીં અમારી સાથે લડવા આવ્યો છું અતુલ?

નાની વહુએ વ્યંગથી કહ્યું—એ શા માટે મોટીબહેન લડાઈ કરવા આવે? એ તો એની દુર્ગામાસીને આપણે હરિપાલપુર ગંગાયાત્રા કરવા મોકલીએ છીએ તે અંતિમ મુલાકાત લેવા આવ્યો છે!

મોટી વહુએ કહ્યું—એમ!

નાની વહુ બોલી—એમ જ છે મોટીબહેન. હું ક્યારની એજ વિચાર કરું છું કે હજી ઘરના લોકોને તો આ લોકોના જવાની જાણ પણ નથી થઈ ત્યાં તમારી બહેનનો છોકરો કલકત્તેથી તે શી રીતે દોડી આવ્યો? ત્યારે તો હું કહું છું કે લોકો કંઈ જુઠું નથી કહેતા.

સ્વર્ણમંજરીએ ગુસ્સો કરીને, ચિઢાઇને હાથ મોંના ચાળા કરીને ચેડાં કાઢવાં માંડ્યા. એજ અભિનય ચાલુ રાખીને બોલી—ભાઈ તને જો બહુ જ દર્દ થતું હોય તો તારી સાસુને ગંગાયાત્રાને બદલે તારે ઘેર જ લઈ જા. જોઇને ગામના લોક વાહવાહ કરશે.

સ્વર્ણના દ્વેષની બળતરામાં અતુલનો મિજાજ પણ હાથથી ગયો. એનાથી પણ બોલાઈ ગયું—સારું થયું માસી, તમે ઘરના માણસ છો; એટલે આ વાત બે દિવસ પહેલાં જ જાણી લીધી એ પણ ઠીક થયું. એ જો મારે ઘેર આવશે તો એમના પગલાં મારે માથે છે. એને માટે તમારા ગામના લોક વાહ વાહ કરશે કે છી છી કરશે એની મને જરાય પરવા નથી.

ક્રોધના આવેશમાં અતુલે વાત કહી તો નાંખી પણ એતો થંભી રહ્યો અને આ વાત સાંભળીને બન્ને માસીઓ પણ આશ્ચર્યની મારી સ્તબ્ધ બની ગઈ. જાણે કોઈ પ્રચંડ વંટોળીઆએ આવીને વચ્ચેના

પડદા—આંતરા તોડીને સૌને વિશાળ મેદાનમાં લાવીને ઉભાં કરી દીધાં હોય એવી અવસ્થા સૌની બની રહી. હવે કોઇનાથી કોઇને કશું જ સંતાડવાનું નહોતું.

અતુલ ગુપચુપ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. જદુ ગાડીવાળાએ બળદગાડી લાવીને આંગણામાં ખડી કરી દીધી અને અંદર આવીને કહ્યું—માતાજી, ગાડી આવી છે. શું સામાન મૂકવાનો છે તે બતાવો. હમણાંથી નીકળ્યા વિના સ્ટેશને પછી ગાડી હાથ નહિ આવે.

આજ્ઞા થતાંજ ગાડીવાળો અંદર આવીને બતાવેલા ટ્રંક અને બીસ્તરા ઉપાડીને ચાલ્યો ગયો. નાનીવહુ અને મોટીવહુ પણ ઝડપથી બીજે ઘેર ચાલી ગઇ. દુર્ગાદેવીએ દુર્ગાભગવતીનું નામ દઇને બારણે તાળું માર્યું અને છોકરીનો હાથ પકડીને ગુપચુપ ગાડીમાં બેસી ગઇ. છોકરી બિચારી બેહોશની જેમ માતાની ગોદમાં મોઢું સંતાડીને સમસમી રહી.

૪

અગીઆર વર્ષે દુર્ગાદેવી હરિપાલપુરમાં પોતાના બાપને ઘેર આવી. એ ગામમાં પહોંચી તે વખતે શરદ ઋતુની સંધ્યા એક વિચિત્ર જાતના અમંગલ વતાવરણનો ઘેરો ઘાલીને આખા ગામ ઉપર વિસ્તરતી હતી. ગામમાં પેસતાંજ આ જોઇને દુર્ગાદેવીનું કલેજું ધડકી ઉઠયું. ઘરમાં મા કે બાપ કોઈ હયાત નહોતું, માત્ર મોટા ભાઈ શંભુ ચેટરજી મોજુદ હતા. એમને એકાંતરીઓ તાવ આવતો હતો. આજે તાવની વારી હતી. એટલે સુર્યાસ્ત થતાં જ તાવને આવકાર દેવાની તૈયારી કરવા એ બિછાના પર બેઠા હતા. દુર્ગાના આવવાની ખબર મળતાં જ એ પુરાણી કાનટોપીથી કાન ઢાંકીને અને પાવડીઓ ખડખડાવતા બહાર આવ્યા. બહેનને ઓળખીને બોલ્યા—કોણ, દુર્ગા આવી છે? આવ, અંદર આવ.

દુર્ગાએ રડતાં રડતાં આગળ આવીને મોટાભાઈના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યાં.

જ્ઞાનદાએ પ્રણામ કર્યા ત્યાંજ મોટાભાઈ બોલી ઉઠ્યા—આ તો તારી દિકરીને ? એના લગ્ન ક્યાં કર્યા ?

દુર્ગાએ કુંઠિત સ્વરે કહ્યું—ભાઈ, લગ્ન તો હજી નથી કર્યા, પણ ગમે ત્યાં હવે કરવા જ પડશે.

શંભુ—હેં ! હજી લગ્ન નથી કર્યાં ? આટલી મોટી ઉંમરે પહોંચેલી છોકરીના હજી લગ્ન નથી કર્યા ? દુર્ગા, આ તો બહુ ઉંમર કહેવાય !

ઘણા દિવસથી ભાઈબહેન મળ્યાં નહોતાં. લાંબા વિયોગને કારણે ભાઇને બહેન તરફ જે સહાનુભૂતિ થઈ હતી તે ક્ષણવારમાં ઓસરી ગઈ. ભાઇનો અનુકંપા ભર્યો કરુણ સ્વર પળવારમાં કઠોર થઈ ગયો. લુખા સ્વરે ભાઇએ કહેવાનું શરૂ કર્યું—આ તો મોટી ચિંતાની વાત કહેવાય. અહીંના લોકો હવે જંપે તો સારું. જો દુર્ગા, એને દેવમંદિર અને રસોડામાં ન જવા દઈશ. તું આપણા સમાજની સખતાઈના હાલ જાણે છે. ખાસ કરીને આ હરિપાલપુર જેવા પાજી માણસો તો બીજે ક્યાંય નહિ હોય. ઠીક, પણ તું અંદર તો આવ. આ છોકરીને એના કાકાની પાસે થોડા દિવસ મૂકીને આવત તો બે દિવસ અહીં સુખથી તારાથી રહી પણ શકાત. અને અહીં એ રીતે રહેવાથી તો......તું તો બધું સમજે છે દુર્ગા. ખેર, જા હાથ-પગ તો ધો, અરે ક્યાં ગઈ, સાંભળે છે ?

આમ પોતાની પત્નીની શોધ કરતાં શંભુ ચેટરજી પાવડીઓ ખડખડાવતા પાછા ઘરમાં ગયા. દુર્ગા અને એની પુત્રી જ્ઞાનદાએ જે મન મારીને એમની પાછળ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો એ દશા તો એમનો ભગવાન જ જાણે.

શંભુની પ્રથમ સ્ત્રી મૃત્યુ પામી હતી એટલે એમનું આ બીજું લગ્ન હતું. પહેલી ભાભીને તો દુર્ગાએ દીઠી હતી પણ આ બીજી ભાભીને એ નહોતી ઓળખતી. શંભુ ચેટરજીની આ પત્ની જેટલી

શ્યામ તેટલી જ રોગીષ્ટ, નબળી અને લાંબી હતી. મેલેરીઆના આઘાતો સહન કરી કરીને એનું શરીર બળેલા લાકડા જેવું કાળું થઈ ગયું હતું. ત્રણ દિવસના છાણનો આંગણામાં ઢગલો પડ્યો હતો. હમણાંજ હજી સવારનું વાસીદું વાળીને હાથપગ ધોઇને એ દીવાબત્તીની તૈયારી કરતી હતી; સ્વામીની બૂમ સાંભળી અને પાસે આવતાં મહેમાનોને જોતાં જ એ જડ પુતળીની જેમ ઉભી રહી. શંભુને તાવ ચઢવા માંડ્યો હતો, એટલે અતિથિઓની સંભાળ પત્નીને સોંપીને અને બહેન ભાણેજની ઓળખાણ આપીને એતો પાછાં પોતાની કોટડીમાં ચાલ્યા ગયા.

દુર્ગાની ભાભીનું નામ ભામિની હતું. મેદનીપુર જીલ્લાની છોકરી હતી. એટલે ત્યાંના લોકોના સ્વભાવ પ્રમાણે વાતચીત જરા અકડાઇને જ કરતી. ભાભી હસીને નણંદનો હાથ પકડીને રસોડાની પરસાળમાં લઇ ગઇ અને ત્યાં એક આસન પાથરી આપ્યું. ભાભીનું હસવું અને વાતચિતની નિરાળી રીતભાત જોઇને દુર્ગા તો સુકાઈ જ ગઇ. આવતી વખતે દુર્ગા એક નાની માટલી ભરીને રસગુલ્લાં લાવી હતી. એ માટલી નીચે મૂકતાં જ બાળકોના એક નાનાશા લશ્કરે કોણ જાણે ક્યાંથી આવીને અકસ્માત છાપો મારી એ માટલીનો કબજો લઇ લીધો. કોઈ રડતું હતું ને કોઇ ચિઢાતું હતું, કોઈ બીજાને હડસેલા મારતું અને કોઇ થપ્પડનો ઉપયોગ કરતું. થોડીવારમાં તો કકલાણ મચી ગયું. શોરબકોરથી કાન થાકી ગયા. છોકરાંની માતા એકને અડધો અને બીજાને ટુકડો વળી બીજાઓને એકએક આપીને ચીલની ઝડપે સૌને દૂર ખસેડીને માટલી લઇ આવી, સુવાના ઓરડામાં શિકા ઉપર આ માટલીને એણે વિશ્રામ આપ્યો. બાળકોને જેટલું મળ્યું તેટલું તેઓ એક જ કોળિયામાં અમૃતની જેમ પેટમાં ઉતારી ગયા અને હાથે ઉતરેલા રેલા ચાટતાં ચાટતાં ચાલ્યાં ગયાં.

દુર્ગાને અહીંના રીતરિવાજની થોડી ઘણી ખબર હતી. પણ

જ્ઞાનદાએ આઠદસ વરસના છોકરાઓને બીલકુલ નાગા ફરતા જોઇને શરમથી મોઢું પાડી દીધું. છોકરીઓની પણ લગભગ એવી જ દશા હતી. જ્ઞાનદા જે ગામમાં રહેતી હતી એ પણ કંઇ શહેર નહોતું, પરંતુ ત્યાંના રસ્તાય સારા અને સડકો પણ પાકી હતી. અહીંની જેમ આંબા અને વાંસના ઝાડો ગામને ઘેરો ઘાલીને ગમે તેમ ઉભાં નહોતાં. અહીંની જેમ ચારે તરફથી છાણમુતરની બદબો શ્વાસ નથી લેવા દેતી એવું નથી.

હજી પૂરું અંધારું તો થયું નહોતું ત્યાં એક શિયાળ આવીને આંગણામાં ઉભું રહ્યું. મોટો છોકરો મારવા દોડયો એટલે બીચારું પલાયન કરી ગયું. ચારે તરફ તમરા અને વાગોળોએ એક સરખી ચીસો પાડવા માંડી. ભીંતને અડકેલી એક ઝાડની સુકી ડાળીએ અચાનક એક ભયંકર અવાજ થયો તે સાંભળીને જ્ઞાનદાએ ધીરેથી માને પૂછ્યું—બા આ શાનો અવાજ છે ?

આ પ્રશ્ન મામીએ પણ સાંભળી લીધો એટલે એણેજ ઉત્તર આપ્યો—બેટા, એતો તકખપનો અવાજ છે.

જ્ઞાનદા કંપી ઉઠી. એણે પૂછ્યું—તકખપ કોણ ? તક્ષક નાગ તો નહિ ?

મામીએ કહ્યું—હા બેટા એજ. પેલા કોઈ રાજાને કરડયો હતો તેજ. અહીંતો દરેક ઝાડમાં ભરાઈ રહે છે.

ઉત્તર સાંભળીને જ્ઞાનદાએ એકવાર પોતાની માતાના મુખ ભણી જોયું. પહેલાંજ એને એમ થતું હતું કે પેટ ભરીને રડે, અને આવી વાત સાંભળીને એતો બિચારી માતાની ગોદમાં લપાઈને ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડવા માંડી. રડતાં રડતાંજ અસ્પષ્ટ સ્વરે કહેતી ગઈ—

મા અહીંથી ચાલો ચાલ્યા જઇએ. અહીં તો મારાથી પળવાર જીવતું નહિ રહેવાય.

આ સાંભળીને મામીને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. એણે કહેવા માંડ્યું— એમાં ડરવાનું શું છે? એ તો બધા દેવ છે. કોઈ દિવસ એ તો કોઈને રંજાડતા નથી. અને અહીં સાપ કરડવાથી માણસો કંઇ મરી જતાજ નથી. ભયતો જે કંઇ છે તે આ રાંડ મેલેરીઆનો છે. એક વખત જેને પકડે છે તેને મુડદું બનાવીનેજ મૂકે છે. આ સાલ વીસ દિવસથી એ રાંડ તારા મામાની પાછળ પડી છે. શરીરમાંથી રોજને રોજ લોહી નીચોવાતું જાય છે. જો થોડા દિવસ આમને આમ ચાલશે તો આ ગામમાં કોઇ કોઇને પાણી પીવડાવનાર નહિ રહે.

જ્ઞાનદા નીકળતી વખતની અતુલની વાતો સંભારીને ચુપચાપ પડી રહી. એ રાત્રે એને જરાય ઉંઘ ન આવી. માની સોડમાંથી થોડી થોડી વારે ઝબકી ને જાગી ઉઠતી. એમને એમ આખી રાત વિતી ગઇ. સવાર પડ્યું. નવી જગ્યા અને નવો પ્રકાશ આંખો આગળ હોવા છતાં જ્ઞાનદાને જરાય આનંદ ન થયો, એના અંતરમાં જરાય ઉલ્લાસ ન પ્રકટ્યો. ઉલ્ટું એના હૃદય પર ભાર વધ્યો.

આટલી મોટી કુંવારી છોકરી જોઈને ગામમાં આડોશી પાડોશી કુતુહલ અને આશ્ચર્યથી માંહોમાંહે ગુસપુસ કરવા માંડ્યા. બંગાલમાં છોકરીની સાચી ઉંમર કહેવાનો રીવાજજ નથી. બધાજ જાણે છે કે માબાપને બેચાર વર્ષ ઓછી ઉંમરજ લોકોને કહેવી પડે છે. એટલે દુર્ગાએ જ્યારે કન્યાની ઉંમર તેર વર્ષની કહી, ત્યાં બધાએ પંદર સોળતો સ્હેજે માની લીધા. આ ઉપરાંત એકજ સંતાન હોવાને કારણે માબાપે એને ખાસ કરીને માતાએ પોતે ઓછું ખાઈને દિકરીને હાથમાંને હાથમાં રાખી હતી, એટલે જ્ઞાનદાનું આરોગ્ય પણ સુંદર હતું. આ અખંડિત આરોગ્યે આ વખત વધારે

દુઃખદ ભાગ ભજવ્યો. જ્ઞાનદાની સાચી ઉંમરની વિરૂદ્ધ એનું નીરોગી અને સશક્ત શરીરજ સાક્ષી પુરવા તૈયાર થયું.

બે દિવસ પણ હજી વિત્યા નહોતા ત્યાં ભાઈએ પ્રસંગ લઇને બહેનને કહ્યું—આ છોકરીને લીધે તો ગામમાં મોઢું દેખાડવું ભારે થઈ પડ્યું છે. એક સુપાત્ર છોકરો મળ્યો છે, એની સાથે છોકરીના લગ્ન કરી નાંખવા છે?

દુર્ગાએ કહ્યું—લગ્નની વાતચિત તો નક્કી થઈ ગઈ છે એટલે હવે બીજે ઠેકાણે એવી વાતચિત ન થાય.

શંભુએ કહ્યું—તો તો પછી કંઇજ હરકત નથી. પણ આવો સુપાત્ર વર સુભાગીને જ મળે છે. ૨૦–૨૫ વીઘા બ્રહ્મોત્તર જમીન, તળાવ, બાગ અને ધાનથી ભરેલું ઘર, બધું છે, વળી થોડો ભણેલોય છે.

વાત પુરી થતાં પહેલાંજ દુર્ગા વચમાં બોલી ઉઠી—ભાઇ, હવે કોઈ પણ ઠેકાણે છોકરીનું લગ્ન થઇ શકે એમ નથી. આ વર્ષ પૂરું થાય એટલી જ વાર છે. આવતી સાલતો હું જ્ઞાનુને જરૂર પરણાવી દેવાની છું.

પાછું શંભુએ કહ્યું—પણ મારી સમઝણ પ્રમાણે તો આજ આસોમાં છોકરીનું લગ્ન કરી નાંખવું જરૂરનું છે.

પાછો ઉત્તર આપવો નિરર્થક સમઝીને "મારે કામ છે" કહીને દુર્ગાદેવી ત્યાંથી ઉઠી ગઇ. ધીરે ધીરે એ વાત બહાર આવી ગઈ કે મોટાભાઈ કહેતા હતા એ વર બીજો કોઈ નહિ પણ શંભુનાથની હયાત પત્નીનો મોટો ભાઇજ હતો. એ સાહેબ પહેલી પત્નીના મૃત્યુથી છેલ્લા છ મહીના થયા બેકારી હાલતમાં આમ તેમ નીરાંતે રખડતા હતા. આજ હાલતમાં વધારે વખત એમનું રહેવું લોકોને મુનાસિબ લાગતું નહોતું. ખાસ કરીને ઘરમાં કચ્ચાંબચ્ચાં હોવાને કારણે એક ઉંમર લાયક કન્યા સાથે લગ્ન કરી લેવું અનિવાર્ય હતું.

મા અહીંથી આસો ચાલ્યા જઈએ. અહીં તો મારાથી પળવાર જીવતું નહિ રહેવાય.

આ સાંભળીને મામીને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. એણે કહેવા માંડ્યું—એમાં ડરવાનું શું છે? એ તો બધા દેવ છે. કોઈ દિવસ એ તો કોઈને રંજાડતા નથી. અને અહીં સાપ કરડવાથી માણસો કંઈ મરી જતાજ નથી. ભયતો જે કંઈ છે તે આ રાંડ મેલેરીઆનો છે. એક વખત જેને પકડે છે તેને મુડદું બનાવીનેજ મૂકે છે. આ સાલ વીસ દિવસથી એ રાંડ તારા મામાની પાછળ પડી છે. શરીરમાંથી રોજને રોજ લોહી નીચોવાતું જાય છે. જો થોડા દિવસ આમને આમ ચાલશે તો આ ગામમાં કોઈ કોઈને પાણી પીવડાવનાર નહિ રહે.

જ્ઞાનદા નીકળતી વખતની અતુલની વાતો સંભારીને ચુપચાપ પડી રહી. એ રાત્રે એને જરાય ઉંઘ ન આવી. માની સોડમાંથી થોડી થોડી વારે ઝબકી ને જાગી ઉઠતી. એમને એમ આખી રાત વિતી ગઈ. સવાર પડ્યું. નવી જગ્યા અને નવો પ્રકાશ આંખો આગળ હોવા છતાં જ્ઞાનદાને જરાય આનંદ ન થયો, એના અંતરમાં જરાય ઉલ્લાસ ન પ્રકટ્યો. ઉલ્ટું એના હૃદય પર ભાર વધ્યો.

આટલી મોટી કુંવારી છોકરી જોઈને ગામમાં આડોશી પાડોશી કુતુહલ અને આશ્ચર્યથી માંહોમાંહે ગુસપુસ કરવા માંડ્યા. બંગાલમાં છોકરીની સાચી ઉંમર કહેવાનો રીવાજજ નથી. બધાજ જાણે છે કે માબાપને બેચાર વર્ષ ઓછી ઉંમરજ લોકોને કહેવી પડે છે. એટલે દુર્ગાએ જ્યારે કન્યાની ઉંમર તેર વર્ષની કહી, ત્યાં બધાએ પંદર સોળતો સ્હેજે માની લીધા. આ ઉપરાંત એકજ સંતાન હોવાને કારણે માબાપે એને ખાસ કરીને માતાએ પોતે ઓછું ખાઈને દિકરીને હાથમાંને હાથમાં રાખી હતી, એટલે જ્ઞાનદાનું આરોગ્ય પણ સુંદર હતું. આ અખંડિત આરોગ્યે આ વખત વધારે

દુઃખદ ભાગ ભજવ્યો. જ્ઞાનદાની સાચી ઉંમરની વિરૂદ્ધ એનું નીરોગી અને સશક્ત શરીરજ સાક્ષી પુરવા તૈયાર થયું.

બે દિવસ પણ હજી વિત્યા નહોતા ત્યાં ભાઈએ પ્રસંગ લઇને બ્હેનને કહ્યું—આ છોકરીને લીધે તો ગામમાં મોઢું દેખાડવું ભારે થઈ પડ્યું છે. એક સુપાત્ર છોકરો મળ્યો છે, એની સાથે છોકરીના લગ્ન કરી નાંખવા છે ?

દુર્ગાએ કહ્યું—લગ્નની વાતચિત તો નક્કી થઈ ગઈ છે એટલે હવે બીજે ઠેકાણે એવી વાતચિત ન થાય.

શંભુએ કહ્યું—તો તો પછી કંઇજ હરકત નથી. પણ આવો સુપાત્ર વર સુભાગીને જ મળે છે. ૨૦-૨૫ વીઘા બ્રહ્મોત્તર જમીન, તળાવ, બાગ અને ધાનથી ભરેલું ઘર, બધું છે, વળી થોડો ભણેલોય છે.

વાત પુરી થતાં પહેલાંજ દુર્ગા વચમાં બોલી ઉઠી—ભાઇ, હવે કોઈ પણ ઠેકાણે છોકરીનું લગ્ન થઇ શકે એમ નથી. આ વર્ષ પૂરું થાય એટલી જ વાર છે. આવતી સાલતો હું જ્ઞાનુને જરૂર પરણાવી દેવાની છું.

પાછું શંભુએ કહ્યું—પણ મારી સમઝણ પ્રમાણે તો આજ આસોમાં છોકરીનું લગ્ન કરી નાંખવું જરૂરનું છે.

પાછો ઉત્તર આપવો નિરર્થક સમઝીને "મારે કામ છે" કહીને દુર્ગા-દેવી ત્યાંથી ઉઠી ગઇ. ધીરે ધીરે એ વાત બહાર આવી ગઈ કે મોટાભાઈ કહેતા હતા એ વર બીજો કોઈ નહિ પણ શંભુનાથની હયાત પત્નીનો મોટો ભાઇજ હતો. એ સાહેબ પહેલી પત્નીના મૃત્યુથી છેલ્લા છ મહીના થયા બેકારી હાલતમાં આમ તેમ નીરાંતે રખડતા હતા. આજ હાલતમાં વધારે વખત એમનું રહેવું લોકોને મુનાસિબ લાગતું નહોતું. ખાસ કરીને ઘરમાં કચ્ચાંબચ્ચાં હોવાને કારણે એક ઉંમર લાયક કન્યા સાથે લગ્ન કરી લેવું અનિવાર્ય હતું.

આજ કારણથી કદાચ દુર્ગાદેવીના વારંવાર અસ્વીકાર છતાં એ સુપાત્ર એક દિવસ પોતાના બનેવીને ઘેર પધાર્યા. આવતાંની સાથેજ એમની નજરે જ્ઞાનદા પડી, અને સાહેબ કન્યાને વણ પૂછે પસંદ કરીનેજ પાછા ઘેર ગયા. ત્યાર બાદ તો શંભુનાથના સ્નેહનો આગ્રહ બહેનની ઉપર કઠોર અત્યાચાર રૂપે પ્રકટ થવા માંડ્યો. એક દિવસ એમણે બહેનને સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું કે પ્રિયનાથની ગેરહાજરીમાં પોતેજ બહેન અને ભાણેજના સાચા વાલી છે અને આજ આસોમાં એઓ જબરજસ્તીથી પોતાના પસંદ કરેલા સુપાત્રની સાથે કન્યાનું લગ્ન કરી દેશે.

ભાઈની સાથે વાદવિવાદ કરીને દુર્ગાએ અંદર આવીને જ્ઞાનદા પર નજર નાંખી તો એને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે છોકરીએ બધીજ વાતો સાંભળી લીધી છે. રડી રડીને જ્ઞાનદાની આંખો લાલચોળ બનીને ફુલી ગઈ હતી. છોકરીને પોતાની સોડમાં ખેંચીને માતાએ સ્નેહભર્યા વાત્સલ્યથી કહ્યું—બેટા, હું છું ત્યાં સુધી તને શાનો ડર છે?

દુર્ગાએ મુખેથી અભયદાન તો અવશ્ય આપ્યું, પણ ભયને લીધે એનું પોતાનું હૃદય અંદરને અંદર કાંપતું હતું. આ જીલ્લામાં જબરજસ્તીથી લગ્ન કરાવી દેવું એ રોજની સાધારણ ઘટના છે એની દુર્ગાને ખબર હતી.

માતાની છાતીમાં મોઢું સંતાડીને છોકરી તો ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રોવા માંડી. માતાએ એના માથા ઉપર હાથ મૂક્યો, તાવની ગરમીથી એનું શરીર સળગતું હતું. માતાએ પોતાના પાલવથી જ્ઞાનદાના આંસુ લૂછતાં કહ્યું—બેટા, તાવ ક્યારથી આવ્યો?

"કાલે રાતનો."

"મને કહ્યું કેમ નહિ? આજ કાલ અહીં મેલેરીયાનો તો પાર નથી."

છોકરી ચૂપ રહી; કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો.

ભાભીની સાથે હજી સુધી દુર્ગાએ સંબંધની ગાઢતા વધારવાનો પ્રયત્ન નહોતો કર્યો. માત્ર ભાભીનો ભયાનક ચહેરો અને એનાથીય વધારે ભયાનક હાસ્ય જોઈને જ એ એનાથી ડરતી નહોતી, પણ એની કર્કશ વાણી પણ દુર્ગાથી સહન થતી નહોતી. ગામડાની સ્ત્રીઓ સ્વભાવથી જ જરા ઉંચે સાદે બોલે છે, પણ દુર્ગાની ભાભીનો અવાજ દૂરથી સાંભળનારને પણ એમ લાગે કે જાણે એ કોઈની સાથે ઝઘડો કરે છે. અને ભામિની તો જેવી બોલવામાં તેજ હતી તેવીજ લડવામાં પણ પ્રવીણ હતી. પણ તેનો એક ગુણ દુર્ગાએ જાણી લીધો હતો—એ ગળે પડીને કોઈની સાથે લડવા–ઝઘડવા માગતી નહોતી. એના માર્ગમાં વચ્ચે ન આવનારને એ કશીજ નડતર નહોતી કરતી. એ એના કચ્ચાંબચ્ચાંની સંભાળ અને ઘર કામમાં મશગુલ રહેતી.

પહેલાં આવતાંની સાથે જ દુર્ગાની ભાભીને રાંધવામાં સહાય કરવાની ઇચ્છા હતી. પણ ભાભીએ પહેલાં જ કહી દીધું હતું કે દુર્ગાબહેન ચારપાંચ દિવસ માટે આવ્યાં છો એટલે તમને કંઈ જ કામ કરવા નહિ દઉં. એ પોતે જ પોતાનું દેવમંદિર અને રસોડું કોઈને સોંપવા તૈયાર નહોતી.

એટલે દુર્ગાને એ તરફની એક રીતે નીરાંત હતી.

આજે વાર થઈ એટલે ભામિનીએ બારણા આગળ આવીને સ્વાભાવિક બૂમ પાડીને કહ્યું—દુર્ગાબહેન, કેમ આજે કંઈ ખાવા-પીવાની ઇચ્છા નથી ? આ રાંધેલું બધું અમારે જ ખાવાનું છે ?

દુર્ગાએ માથું ઉંચું કરીને કહ્યું—છોકરીને સખત તાવ ચઢ્યો છે ભાભી, એટલે તમે પરવારી લ્યો, અમે તો આજે જમી શકીએ એમ નથી.

ભાભીએ કહ્યું—છોકરીને તાવ છે પણ તમે તો જમી લ્યો ! તમે શા માટે નથી જમતા ? અને તાવ તો કોને નથી આવતો ! ચાલો ઉઠો, જમી લ્યો.

દુર્ગાએ લુખ્ખા અવાજે કહ્યું—ભાભી તમે નકામો આગ્રહ ન કરશો. જ્ઞાનુને તાવ છે એટલે મારાથી મોંમાં કોળીઓ નહિ મૂકાય.

"તમારી તો બાઈ બધી વાતો વિચિત્ર જ હોય છે." કહીને ભામિની ચાલી ગઈ.

રસોડાના ચોકમાં રહ્યા રહ્યા જ ભામિનીએ સલાહ પોકારી કે—તાવ ચઢ્યો હોય તો વૈદ્યને બોલાવી ને કંઈ ઉકાળાની ગોઠવણ કરો! મેલેરીઆના તાવમાં વળી અપવાસ કોણ કરે છે? બધા જ ખાય છે પીએ છે. અમારે ત્યાં ભૂખે મરવાનો પાઠ કોઈનેય આવડતો નથી.

આટલી વણમાગી શિખામણ આપીને એતો પોતાના કામ-કાજમાં પરોવાઈ ગઈ.

ત્રીજે પહોર ભામિની પોતે જઈને ઉકાળો તૈયાર કરીને લઈ આવી અને જ્ઞાનદાને કહ્યું—લ્યો બેટા, આટલો ઉકાળો પી જાવતો. પછી ઉઠીને જરા દાળભાત જમી લેજે.

જ્ઞાનદા મામીથી ખૂબ ડરતી હતી. જરાય સામનો કર્યા વિના ઉઠીને એણે કડવો ઉકાળો પીધો ને એ તો સડકજ થઈ ગઈ. ઉકાળો પીને જ્ઞાનુ તો પાછી સૂઈ ગઈ. દુર્ગા એ વખતે ત્યાં નહોતી. ગડબડ સાંભળીને એ જ્ઞાનદા પાસે દોડી આવી અને ત્યાંનું દૃશ્ય જોતાં જ થંભી ગઈ. ભામિની આંગણામાં આવીને ફળિયાવાળાઓને સંભળાવવા લાગી કે—આવી બીજાજી છોકરીને લઈને અમારે ગરીબ ઘેર આવવાની શું જરૂર હતી?

એ દિવસથી જ જ્ઞાનદાની પીડા દિનપરદિન વધવા માંડી. મામીએ તે દિવસે કહ્યું હતું કે "અહીં ગામડામાં સાપ વગેરે કરડવાથી તો કેટલા માણસો મરે છે? જે કંઈ મરે છે તે આ રાંડ મેલેરીઆને લીધે જ, એકવાર એના પંજામાં સપડાયલો માણસ નથી બચી

શક્તો." એ વાત ચરિતાર્થ જાતી ચાલી. થોડા દિવસોમાં તો જ્ઞાનદાથી ખાટલામાંથી ઉઠાતું પણ નહોતું.

તે દિવસે કારતકની સંક્રાન્તિ હતી. દુર્ગાએ કોટડીમાં જઇને જે દૃશ્ય જોયું તેથી એને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું. ભામિની જ્ઞાનદાને ઓશીકે બેસીને એને માથે હાથ ફેરવતી હતી, એ આશ્ચર્યનું કારણ હતું. એક તો ઘરનું અગત્યનું કામકાજ છોડીને આવા ફાલતુ કામને માટે એને વખત જ નહોતો અને તેમાંય પરાઇ છોકરીની આમ વણમાગી સેવા કરવાનું પોતાની ભાભીનું સ્વભાવ વિરૂદ્ધનું કાર્ય હતું. એટલે દુર્ગાને પોતાના ભાઇએ જ્ઞાનદાના લગ્ન વિષે કરેલા દબાણનું સ્મરણ થયું અને ભયના માર્યા એને રોમાંચ થયાં. એને જરાય સંશય ન રહ્યો કે ભાભીની આ લીલા એ ઉદ્દેશની સિદ્ધિનો પ્રયત્ન માત્ર છે. કારણ કે દુર્ગાને પહેલેથી જ જાણ થઈ હતી કે ભામિની-એજ પોતાના ભાઈ સાથે જ્ઞાનદાના લગ્ન કરાવવા માટે પોતાના ભાઈ ઉપર દબાણ કર્યું હતું, અને રોજ એજ એમને વારંવાર આ વિષે ટકોર કર્યા કરતી.

આજે ભામિનીએ સ્વરને જરા ધીરો અને કોમળ બનાવીને કહ્યું—દુર્ગાબહેન, તારકેશ્વરમાં જે મોટા ડૉકટર રહે છે તેમને બોલાવવા મેં તમારા ભાઇને મોકલ્યા છે. તાવ તો રોજને રોજ વધતો જાય છે, એ સારા ચિન્હ નથી.

દુર્ગાએ અસ્પષ્ટ સ્વરે જે કંઈ કહ્યું એ સ્પષ્ટ સંભળાયું નહિ. કારણ ડૉકટર બોલાવવાના સમાચાર સાંભળીને પણ એને અંતરમાં કશો આનંદ ન થયો.

ભામિની પોતાનું ઘરકામ કરવા ચાલી ગઈ. જ્ઞાનદાએ ઓશીકા નીચેથી એક ચિઠ્ઠી કાઢીને કહ્યું—જવાબ આવી ગયો.

દુર્ગાએ લુખ્ખા અવાજે કહ્યું—ભાભી તમે નકામો આગ્રહ ન કરશો. જ્ઞાનુને તાવ છે એટલે મારાથી મોંમાં કોળીઓ નહિ મૂકાય.

“તમારી તો બાઈ બધી વાતો વિચિત્ર જ હોય છે.” કહીને ભામિની ચાલી ગઈ.

રસોડાના ચોકમાં રહ્યા રહ્યા જ ભામિનીએ સલાહ પોકારી કે—તાવ ચઢ્યો હોય તો વૈદ્યને બોલાવી ને કંઈ ઉકાળાની ગોઠવણ કરો! મેલેરીઆના તાવમાં વળી અપવાસ કોણ કરે છે? બધા જ ખાય છે પીએ છે. અમારે ત્યાં ભૂખે મરવાનો પાઠ કોઈનેય આવડતો નથી.

આટલી વણમાગી શિખામણ આપીને એતો પોતાના કામકાજમાં પરોવાઈ ગઈ.

ત્રીજે પહોર ભામિની પોતે જઈને ઉકાળો તૈયાર કરીને લઈ આવી અને જ્ઞાનદાને કહ્યું—લ્યો બેટા, આટલો ઉકાળો પી જાવતો. પછી ઉઠીને જરા દાળભાત જમી લેજે.

જ્ઞાનદા મામીથી ખૂબ ડરતી હતી. જરાય સામનો કર્યા વિના ઉઠીને એણે કડવો ઉકાળો પીધો ને એ તો સડકજ થઈ ગઈ. ઉકાળો પીને જ્ઞાનુ તો પાછી સૂઈ ગઈ. દુર્ગા એ વખતે ત્યાં નહોતી. ગડબડ સાંભળીને એ જ્ઞાનદા પાસે દોડી આવી અને ત્યાંનું દૃશ્ય જોતાં જ થંભી ગઈ. ભામિની આંગણામાં આવીને ફળિયાવાળાઓને સંભળાવવા લાગી કે—આવી મીજાજી છોકરીને લઈને અમારે ગરીબ ઘેર આવવાની શું જરૂર હતી?

એ દિવસથી જ જ્ઞાનદાની પીડા દિનપરદિન વધવા માંડી. મામીએ તે દિવસે કહ્યું હતું કે “અહીં ગામડામાં સાપ વગેરે કરડવાથી તો કેટલા માણસો મરે છે? જે કંઈ મરે છે તે આ રાંડ મેલેરીઆને લીધે જ, એકવાર એના પંજામાં સપડાયલો માણસ નથી બચી

શક્તો.” એ વાત ચરિતાર્થ જાતી ચાલી. થોડા દિવસોમાં તો જ્ઞાનદાથી ખાટલામાંથી ઉઠાતું પણ નહોતું.

તે દિવસે કારતકની સંક્રાન્તિ હતી. દુર્ગાએ કોટડીમાં જઇને જે દૃશ્ય જોયું તેથી એને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું. ભામિની જ્ઞાનદાને ઓશીકે બેસીને એને માથે હાથ ફેરવતી હતી, એ આશ્ચર્યનું કારણ હતું. એક તો ઘરનું અગત્યનું કામકાજ છોડીને આવા ફાલતુ કામને માટે એને વખત જ નહોતો અને તેમાંય પરાઈ છોકરીની આમ વણમાગી સેવા કરવાનું પોતાની ભાભીનું સ્વભાવ વિરૂદ્ધનું કાર્ય હતું. એટલે દુર્ગાને પોતાના ભાઇએ જ્ઞાનદાના લગ્ન વિષે કરેલા દબાણનું સ્મરણ થયું અને ભયના માર્યા એને રોમાંચ થયાં. એને જરાય સંશય ન રહ્યો કે ભાભીની આ લીલા એ ઉદ્દેશની સિદ્ધિનો પ્રયત્ન માત્ર છે. કારણ કે દુર્ગાને પહેલેથી જ જાણ થઈ હતી કે ભામિની-એજ પોતાના ભાઈ સાથે જ્ઞાનદાના લગ્ન કરાવવા માટે પોતાના ભાઈ ઉપર દબાણ કર્યું હતું, અને રોજ એજ એમને વારંવાર આ વિષે ટકોર કર્યા કરતી.

આજે ભામિનીએ સ્વરને જરા ધીરો અને કોમળ બનાવીને કહ્યું—દુર્ગાબહેન, તારકેશ્વરમાં જે મોટા ડૉક્ટર રહે છે તેમને બોલાવવા મેં તમારા ભાઇને મોકલ્યા છે. તાવ તો રોજને રોજ વધતો જાય છે, એ સારા ચિન્હ નથી.

દુર્ગાએ અસ્પષ્ટ સ્વરે જે કંઈ કહ્યું એ સ્પષ્ટ સંભળાયું નહિ. કારણ ડૉકટર બોલાવવાના સમાચાર સાંભળીને પણ એને અંતરમાં કશો આનંદ ન થયો.

ભામિની પોતાનું ઘરકામ કરવા ચાલી ગઈ. જ્ઞાનદાએ ઓશીકા નીચેથી એક ચિઠ્ઠી કાઢીને કહ્યું—જવાબ આવી ગયો.

ભરાઈ ગયું. એણે મનમાં જ કહ્યું—મારે છો રહી કાળી કદરૂપી છોકરી. એ કાળી કદરૂપી છોકરીના ગૌરવ અને સૌભાગ્યને લોકોય જોઇને છક થઈ જશે. કોયલે કાળી છે અને ભમરોય કાળો જ છે તો!

દુર્ગાએ છોકરીને પૂછયું—હવે કેમ છે બેટા!

જ્ઞાનદાએ કહ્યું—હવે તો ઠીક છે મા.

દુર્ગાએ ફરીથી પૂછયું—બેટા, અતુલે મારે માટે કંઈ લખ્યું છે?

જ્ઞાનદા—મા, વાંચી જુઓને!

હવે દુર્ગાથી કુતૂહલ ન જીરવી શકાયું. બારી પાસે અજવાળે જઇને પત્ર ઉઘાડીને વાંચવા માંડયો. આટલા મોટા કાગળમાં બે જ પંક્તિઓ લખેલી જોઇને પહેલાં તો એને એમ લાગ્યું કે છોકરીએ ઉતાવળમાં બીજો જ કાગળ આપી દીધો છે. પરંતુ તરત જ સર-નામામાં શ્રીચરણેષુ જોઈને મનમાં જ હસીને કહ્યું—હં એટલે જ છોકરીએ પત્ર વાંચવાનું કહ્યું. આ તો મારા જ નામનો પત્ર છે.

પત્રમાં લખ્યું હતું—મેં તો જતી વખતે કહ્યું હતું કે એ તો મેલેરીઆનું જન્મસ્થાન છે. જ્ઞાનદાને તાવ આવે છે સાંભળીને ખૂબ દુ:ખ થયું છે. આશા છે જલદી સારું થઈ જશે. અહીં અમે બધા કુશળ છીએ. મારા પ્રણામ સ્વીકારજો.

છોકરીને પૂછવામાં પહેલાં તો દુર્ગા જરા અચકાઈ, પણ માતાનો જીવ હતો એટલે પૂછયા વિના ન રહેવાયું. પાસે બેસીને દિકરીના લુખ્ખા વિખરાયલા વાળમાં આંગળીઓ રમાડીને ધીરે ધીરે દુર્ગાએ પૂછયું—બેટા, તારા પત્રમાં અતુલે જરૂર દિલગીરી બતાવી હશે, નહિ?

જ્ઞાનદાએ અચકાઈને મોઢું ફેરવીને કહ્યું—મારો વળી પત્ર જ ક્યાં છે મા? આ એક જ પત્ર આવ્યો છે.

દુર્ગાએ જરા હસીને કહ્યું—મારે બેટા એ પત્ર જોવો નથી, મને તો સાંભળીને જ સુખ થાય છે. એણે પત્રમાં તારી ઉપર ગુસ્સો ઉતાર્યો હશે એ તો હું તરત જ સમઝી ગઈ.

"ક્યાં છે જોઉં!" કહીને માએ તરત જ ચિઠ્ઠી છોકરીના હાથમાંથી લઈ લીધી, પણ તરત જ પોતાના અસહ્ય આગ્રહને દબાવીને એ ચિઠ્ઠીને બન્ને હાથની મુઠીમાં ચાંપીને ચૂપચાપ બેસી રહી. એકવાર વિચાર્યું લાવ વાંચી જોઉં. બીજી વાર વિચાર આવ્યો વાંચવી ઠીક નથી. છોકરીએ તો ચિઠ્ઠી આપી પણ માતાથી છોકરીનો પત્ર કેમ વંચાય?

દુર્ગાએ ધીમા સ્વરે પૂછ્યું—અતુલે શું લખ્યું છે બેટા?

જ્ઞાનદા કરવટ બદલીને જ સૂતી હતી. એણે ટૂંકાણમાં એટલું જ કહ્યું—અહીં આવવું ઉચિત નહોતું એવું બધું જ લખ્યું છે.

પત્રની આ બે જ વાતો સાંભળીને માતાની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યા. દુર્ગાએ મનમાં ને મનમાં પુર્વોક્ત વાક્યની પુનરાવૃત્તિ કરી "અહીં આવવું ઉચિત નહોતું એવું બધું જ લખ્યું છે!" દુર્ગાનું હૃદય માતૃભાવથી ભીંજાઈ ગયું. એણે અતુલનું મુખ સંભારીને અસંખ્ય આશીર્વાદ આપીને મનમાં જ કહ્યું—કોણ જાણે એ છોકરાની કેટલી મોટી મર્મભેદી વ્યથા આટલા શબ્દોમાં છૂપાઈ છે. જ્ઞાનદાને અહીં તાવ આવ્યો—એટલે જ એણે તે દિવસે કહ્યું હતું કે—હું તો એમની ગંગાયાત્રા જોવા કલકત્તાથી આવ્યો છું. સાચું છે. હું ગમે ત્યાં જાઉં અને ગમે તે કરું પણ છોકરીને લઇને આ રોગભર્યા ગામડામાં આવવું ઉચિત નહોતું. ગમે તેટલું દુઃખ વેઠીને પણ ત્યાંજ પડી રહેવું ઠીક હતું.

પત્રના કાગળને અપૂર્વ મમતાથી મુઠીમાં રાખતાં એને કેટલીય સ્મૃતિ તાજી થઈ—સ્વામીની મૃત્યુશય્યા પર અતુલની પ્રતિજ્ઞા, મહા-પ્રસાદ આપવાને બહાને બંગડી આપી જવી અને પોતાની સગી માસી સ્વર્ણમંજરીની સાથે લડી પડવું. તે દિવસે એ કલકત્તાથી દોડી આવ્યો એનું રહસ્ય એની માતાએ જાણ્યું છે; પાડપડોશીઓએ તો તેજ દિવસે જાણ્યું હતું. આનંદ અને ગૌરવથી દુર્ગાનું માતૃહૃદય

ભરાઈ ગયું. એણે મનમાં જ કહ્યું—મારે છો રહી કાળી કદરૂપી છોકરી. એ કાળી કદરૂપી છોકરીના ગૌરવ અને સૌભાગ્યને લોકોય જોઇને છક થઈ જશે. કોયલે કાળી છે અને ભમરોય કાળો જ છે તો !

દુર્ગાએ છોકરીને પૂછ્યું—હવે કેમ છે બેટા !

જ્ઞાનદાએ કહ્યું—હવે તો ઠીક છે મા.

દુર્ગાએ ફરીથી પૂછ્યું—બેટા, અતુલે મારે માટે કંઈ લખ્યું છે ?

જ્ઞાનદા—મા, વાંચી જુઓને !

હવે દુર્ગાથી કુતૂહલ ન જીરવી શકાયું. બારી પાસે અજવાળે જઇને પત્ર ઉઘાડીને વાંચવા માંડ્યો. આટલા મોટા કાગળમાં બે જ પંક્તિઓ લખેલી જોઇને પહેલાં તો એને એમ લાગ્યું કે છોકરીએ ઉતાવળમાં બીજો જ કાગળ આપી દીધો છે. પરંતુ તરત જ સરનામામાં શ્રીચરણેષુ જોઈને મનમાં જ હસીને કહ્યું—હં એટલે જ છોકરીએ પત્ર વાંચવાનું કહ્યું. આ તો મારા જ નામનો પત્ર છે.

પત્રમાં લખ્યું હતું—મેં તો જતી વખતે કહ્યું હતું કે એ તો મેલેરીઆનું જન્મસ્થાન છે. જ્ઞાનદાને તાવ આવે છે સાંભળીને ખૂબ દુ:ખ થયું છે. આશા છે જલદી સારું થઈ જશે. અહીં અમે બધા કુશળ છીએ. મારા પ્રણામ સ્વીકારજો.

છોકરીને પૂછવામાં પહેલાં તો દુર્ગા જરા અચકાઈ, પણ માતાનો જીવ હતો એટલે પૂછ્યા વિના ન રહેવાયું. પાસે બેસીને દિકરીના લુખ્ખા વિખરાયલા વાળમાં આંગળીઓ રમાડીને ધીરે ધીરે દુર્ગાએ પૂછ્યું—બેટા, તારા પત્રમાં અતુલે જરૂર દિલગીરી બતાવી હશે, નહિ ?

જ્ઞાનદાએ અચકાઈને મોઢું ફેરવીને કહ્યું—મારો વળી પત્ર જ ક્યાં છે મા ? આ એક જ પત્ર આવ્યો છે.

દુર્ગાએ જરા હસીને કહ્યું—મારે બેટા એ પત્ર જોવો નથી, મને તો સાંભળીને જ સુખ થાય છે. એણે પત્રમાં તારી ઉપર ગુસ્સો ઉતાર્યો હશે એ તો હું તરત જ સમજી ગઈ.

જરા ફરીથી જો. સંભવ છે કદાચ આજે કાગળ આવ્યો હોય. ત્રણ ત્રણ કાગળો લખ્યાં છતાં જવાબ ન આપે એવો મારો અતુલ નથી.

દાસુએ વૃથા પરિશ્રમ ન કરતાં કહ્યું—ના બહેન તમારો પત્ર નથી. આવશે તો હું પહેલાં તમને આપી જઈશ, બસ.

હવે એણે જવા માંડ્યું. દુર્ગાએ રોકીને પાછું કહ્યું—પણ દાસુ, એમ તો ન બને કે પત્ર તારી પોષ્ટ ઓફિસમાં જ પડી રહે? કારણ પોષ્ટમાસ્તરને અમારા નામની ખબર નથી. કદાચ ટેબલના ખાનાબાનામાં પડી રહ્યો હોય. બાકી મને તો અહીં બધા ઓળખે છે. હું જઈને પોષ્ટમાસ્તરને કહું કે જરા સંભાળપૂર્વક મને ટેબલ વગેરે જોવા દે.

દુર્ગાની વ્યાકુળતા જોઈને દાસુને દયા આવી. એણે કહ્યું—બહેન, તમને જરૂર પોષ્ટમાસ્તર જોવા દેશે, પણ એ બધું નિષ્ફળ થશે. તમારી એવી ઈચ્છા છે તો આજે હું જ પાછો ફરીને બધું ફરીવાર જોઈ જઈશ અને મળશે તો તરત તમને આપી જઈશ, બસ?

ઉત્તરની રાહ જોયા વિના પોષ્ટવાળો ચાલ્યો ગયો.

દુર્ગાદેવીએ આખા જગતના દેવદેવીઓની માનતા માનવાની શરૂઆત કરી—હે દુર્ગામૈયા, હે કાળીમાતા, એક જ પત્ર જો શોધતાં શોધતાં મળે તો......

જ્ઞાનદાની આટલી બિમારી સાંભળીને પણ અતુલ ઉત્તર ન લખે એ શી રીતે મનાય? એણે અમુક પત્ર લખ્યો હશે પણ વચમાં ક્યાંક ગુમ થઈ ગએલો. દુર્ગા આવા આવા વિચાર કરતી હતી.

શું મનુષ્યની આશા! હજારો લાખો સંભવ—અસંભવ જલ્પના—કલ્પનાઓમાં એક વાર પણ દુર્ગાદેવીના ધ્યાનમાં એ વાત ન આવી કે અતુલના મનના ભાવો કદાચ બદલાયા પણ હોય! અને કદાચ એમ થયું હોય તો! એણે એક વાર પણ એવું ન વિચાર્યું કે અતુલની

જે કામના અત્યંત ગુપ્ત રૂપે સંપૂર્ણ આવરણમાં નિર્વિવાદ રૂપે પ્રગટી ચૂકી હતી, તેને આવા કસમયે ખુલ્લા પ્રકાશમાં ખેંચી લાવવાથી પલક મારતાં જ સૂકાઈ જઈ શકે છે! એને મનમાં એમ પણ ન થયું કે આ વખતે સેંકડો વિરોધી શક્તિઓ જાગૃત અને સાવધાન બનીને એ ઇચ્છાનું ગળું મરડી શકે છે. માણસ એવું જ સ્વાર્થાન્ધ પ્રાણી છે!

દુર્ગા પોતાની બહેનપણીને ઘેરથી જરા સવેળા ઘેર પાછી ફરી. છોકરીની પથારી પાસે આવતાં એણે પહેલાં એજ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે —જ્ઞાનુ, દાસુ કંઈ કાગળપત્ર આપી ગયો?

છોકરીએ કુંઠિત સ્વરે કહ્યું—ના મા.

આજે બે મહીના થયાં, ત્રણ ત્રણ પત્રો લખ્યા છતાં એકનો પણ ઉત્તર નથી આવતો. દુર્ગાએ સંશયભર્યા સ્વરે કહ્યું—તું કદાચ સૂતી હોઈશ અને કોઈએ જવાબ નહિ વાળ્યો હોય, એટલે દાસુ પત્ર લઈને પાછો ચાલ્યો ગયો હશે. હું ઘરમાં ન હોઉં ત્યારે બેટા તું એક દિવસ પણ બપોરે જાગી ન શકે?

આટલું કહીને દુર્ગાદેવી મોઢા પર ઉદાસીનતા લાવીને ચાલી ગઈ. જ્ઞાનદા શાંત બેસી રહી. એ બિચારી જરાય સૂતી નહોતી. પણ આ કેફીઅત આપીને માતાને વધારે ઉશ્કેરવી એને ઠીક ન લાગ્યું. માતાની સામે એના એક જ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર આપતાં એ બિચારી લજ્જાના ભારથી દબાઈ જતી હતી.

દુર્ગા તરત જ પાછી આવી. ઓરડાની બહારથી એણે જ્ઞાનુને સવાલ પૂછ્યો—પણ દાસુએ મને તો કહ્યું હતું કે બનતા શોધીને એ પત્ર જરૂર આપી જશે?

આજે કોણ જાણે કેમ દુર્ગાને શ્રદ્ધા બેસી ગઈ તો અતુલનો પત્ર આવ્યો જ હશે.

છોકરીએ કશો જ જવાબ ન આપ્યો. એ તો એક મેલી પથારીમાં મોઢું સંતાડીને પડી રહી. પરંતુ દુર્ગાને એટલાથી સંતોષ ન થયો એટલે એણે પોતાના ભત્રીજાને પોષ્ટઓફિસમાં મોકલ્યો અને ખબર મંગાવી કે દાસુ પત્ર લઇને નહોતો આવ્યો.

ત્યાર પછી ત્રણ ચાર દિવસ પત્રની આશામાં ને આશામાં ખૂબ વ્યાકુળતામાં પસાર થયા. જ્યારે જુઓ ત્યારે પત્રની વાટ જોતી અને નિરાશા મળતી ત્યારે બેચેન બની જતી. આખરે હતાશ બનીને એણે અતુલની માતાને નામે એક પત્ર લખ્યો. અતુલની માતાનો તરત જ જવાબ આવ્યો કે અતુલ કલકત્તે આનંદમાં છે, અને એના ભણવાના કામમાં નીરાંતે દિવસો કાઢે છે.

દુર્ગાને એ પત્રમાં ઉપેક્ષાનો સૂર લાગ્યો. આમને આમ માગશર વિત્યો અને પોષ પણ ચાલ્યો ગયો, પણ અતુલનો પત્ર ન આવ્યો. માહની અધવચ્ચે જેમ તેમ કરીને છોકરીની તબિયત જરા સુધરી ત્યાં માતા બિમાર પડી. આટલી મોટી નિરાશા એનાથી આખરે ન સહન થઈ.

આ શિવાય ભાભી તરફ એના અંતરમાં દ્વૈષ જામતો હતો. ભાભીનો ઉલ્લેખ કરવાની વારી આવતી તો કેટલાય વિશેષણો વાપરી નાંખતી. જેમ જેમ દિવસો જતા હતા તેમ તેમ એ ઘૃણાની માત્રા વધતી જતી હતી, એનું એક બીજું પણ કારણ હતું. એ કારણ તે એ કે જ્ઞાનદાના મીઠા અને મળતાવડા સ્વભાવથી જ ભામિનીએ એ છોકરીને ચાહવાનું શરૂ કર્યું હતું. અને એજ કારણે એ એની સેવાચાકરી પણ કરતી. પણ ભાભીના આ વાત્સલ્યમાં સ્વાર્થની ગંધ જોઇને દુર્ગા મનમાં ને મનમાં દ્વૈષથી સળગી ઉઠતી.

એના શરીરે મોટા મોટા કષ્ટ સહન કર્યા હતાં. એ દુઃખો અને વેદનાઓમાં જ ઉછરી હતી. પણ હવે એનાથી કષ્ટ સહન થાય

એમ નહોતું. માહ ઉતરતાં ઉતરતાં તો બિચારી ખાટલાવશ બની ગઈ. છોકરીએ રડતાં રડતાં કહ્યું—મા, હવે અહીં રહેવું ઠીક નથી. ચાલો આપણે ગામ જતા રહીએ. ત્યાં જે થવાનું હશે તે થશે.

દુર્ગા રાજી થઈ ગઈ. આ વખતે અહીંથી જવામાં એના સહમત થવાનું કંઈ ખાસ કારણ નહોતું, માત્ર ભાભીના વાત્સલ્યના ફંદામાંથી છૂટવા એનું મન તલપી રહ્યું હતું.

બહેનના જવાના સમાચાર સાંભળીને શંભુ ચેટરજી એ પ્રસ્થાનના વિરોધી થઈ બેઠા. એ વખતે સવારના સાતઆઠ વાગ્યા હશે. શંભુનાથે સંધ્યાતર્પણ વગેરે નિત્યકર્મથી પરવારીને પાવડીઓ ખખડાવતા આવીને બૂમ પાડી—દુર્ગા!

દુર્ગા પરસાળમાં એક થાંભલાને ટેકે મોઢું ધોતી હતી. જ્ઞાનદા માતાને લોટાથી પાણી આપતી હતી. ભાઇનો અવાજ સાંભળીને દુર્ગાએ કહ્યું—શું છે ભાઈ?

શંભુનાથે કહ્યું—આજે તો તારાથી નહિ જઈ શકાય.

દુર્ગાએ કહ્યું—કેમ ભાઈ?

શંભુનાથે કહ્યું—કેમ ભાઈ શું? તારે ખાતર હું કંઈ કોઇને વચન આપીને જૂઠો પડું? મારા સ્વભાવમાં એવી વાત જ નથી.

ભાઈએ શું વચન આપ્યું છે એ ન જાણવા છતાં દુર્ગાનું હૃદય ધડકવા માંડ્યું. એણે ધીરેથી પૂછ્યું—શાનું વચન આપી ચૂક્યા છો ભાઈ?

શંભુનાથે કહ્યું—જ્ઞાનદાના લગ્નનું. હવે વધારે દિવસ કંઈ મારાથી છોકરીને કુંવારી રાખી ન શકાય. એટલે જ આપણા નવીનચંદ્રની સાથે આ ફાગણની પાંચમે જ મેં લગ્નની વાત પાકી કરી દીધી છે. એણે છોકરીને ઘરેણા પણ સારા આપવાનું કહ્યું છે. મેં

જોયું કે આ સંબંધ બધી રીતે યોગ્ય છે એટલે મેં તો વાત નક્કી કરી નાંખી.

આ વાત સાંભળીને દુર્ગાને માથે વિજળી પડી. રડવા જેવી થઇને એણે કહ્યું—મને પૂછ્યા ગાછ્યા વિના તમે શી રીતે વચન આપી દીધું ભાઈ? હું જીવું છું ત્યાં સુધી આ સંબંધ નહિ થાય.

શંભુનાથે ક્રોધ કરીને કહ્યું—કેમ નહિ થાય ? તારા કહેવાથી ઓછું કંઈ નહિ થાય? હું છોકરીનો મામો છું અને વાલી છું; એટલે હું કહું તેજ થવાનું. તારે ખાતર હું કંઈ વચન ન પાળું એ ન બને એની તને ખબર છે? કોઇના કહેવાથી જ માત્ર હું ઇરાદો બદલી નાંખુ એવા બાપનો હું છોકરો નથી, સમઝી?

હવે દુર્ગા સાચે જ રોઈ પડી, અને બોલી—ભાઇ, હું મરી જઇશ તોય છોકરીનું લગ્ન અહીં નથી કરવાની. મારી દિકરીને ખાતર તમારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.

આટલું કહેતાં કહેતાં તો એનું ગળું રૂંધાઈ ગયું અને પોતાની વાત પણ પૂરી કરી શકી નહિ.

આ રૂદન જોઇને શંભુનાથ વધારે ચિડાઈ ગયા. એમણે મોઢું ભારે કરીને કહ્યું—જો દુર્ગા, શુભ કાર્ય વખતે રોકકળ ઠીક નથી. જે નથી થવાનું તે મારાથી નથી જ થવાનું........

વાત પૂરી પણ નહોતી થઈ ને ભામિનીએ રંગભૂમિ પર દર્શન દીધાં. બન્ને હાથ છાણથી ખરડાયલા હતા, એટલે વાસીદું વાળતી વાળતી આવી હતી. પરસાળમાં આવીને સ્વામીને લક્ષ્ય બનાવી તૂટેલી થાળીની જેમ રણકી ઉઠી—સાંભળ્યું, જરા સંભળાવો તો ખરાં કે તમારા શોધેલા સુપાત્રનું નામ શું છે?

સ્ત્રીના રંગઢંગ જોઇને શંભુનાથ વિચલિત થઈ ગયા. પણ મોઢું ગંભીર રાખીને બોલ્યા—એ ગમે તે હોય, તારે તેમાં શું?

છાણથી લબદાયલા હાથ પટકાવીને ભામિની કુદકો મારીને વધારે નિકટ આવી અને આખો મહલ્લો સાંભળે એવા જોરથી કહેવા માંડ્યું—મામા થયા છે તે મોટા ! નવીનની સાથે લગ્ન કરવા છે નહિ ? અને પેલા વ્યાજ સહિત સો રૂપિયા દલાલીમાં વાળી આપવા છે ? એટલે નવીન સુપાત્ર છે કેમ ? નવીન તમારો તો સાળો પણ મારો તો ભાઈ છે ને. એની તમને ખબર છે ? તાડી પીને અને ગાંજાના દમ મારીને પાંચ છોકરાંની માને આઠમે મહિને પેટમાં લાત મારીને મારી નાંખી, એ લાયક વરને આ બિચારી ગાય જેવી છોકરી પરણાવવી છે નહિ ? તમને ગળે ફાંસો ખાવા દોરડું કેમ નથી મળતું તે આવા કાળાધોળા કરવા બેઠા છો. ધિક્કાર છે, લ્યાનત છે તમને !

બહેન અને ભાણેજ આગળ પોતાનો દંભ ઉઘાડો પડી જવાથી શંભુનાથ ક્રોધના વેગને સંભાળી ન શક્યા. પગમાંથી પાવડી કાઢીને જોરથી બોલી ઉઠ્યા—ચૂપ રહે હરામખોર !

હવે તો ભામિનીએ પણ મિજાજ ખોઈ દીધો. એણે તો એવું ભયાનક રૂપ બનાવીને બોલવા માંડ્યું કે એ દૃશ્ય આંખોએ જોયા વિના વર્ણન માત્રથી સમઝાય એમ હતું જ નહિ. એણે કહ્યું—જુઓ, હવે ફરીથી આ 'હરામખોર'ની ગાળ મોઢામાંથી કાઢી તો બળતું લાકડું મોઢામાં ન ઘાલું તો હું પાંચુ ઘોષાલની છોકરી નહિ ! એટલે જબરજસ્તીથી તમે છોકરીનું લગ્ન કરી નાંખશો એમ ને ? તમે એના કોણ થાવ છો તે ? એ બિચારી છોકરીને લઇને હમણાં બે દિવસથી અહીં આવી છે, એટલામાં તમે એને ધમકાવનારા કોણ ? શાક કાપવાની મારી છરી જોઈ રાખજો. સાળાબનેવી બન્નેના સાથે નાક ન કાપું તો ભામિની નહિ, એટલું યાદ રાખજો.

આ રણચંડીની મૂર્તિની સામે શંભુ ચેટરજી વેરાઈ ગયા. એમના મુખમાંથી એક અક્ષર પણ ન નીકળ્યો. શાંત રીતે પોતાની ઓરડીમાં ચાલ્યા ગયા.

હવે ભામિનીએ દુર્ગા ભણી ફરીને કહ્યું—દુર્ગાબહેન, એ તો આખા ગામનો ઉતાર છે. તમે આવ્યાં ને ત્યારથી એ એજ ઠાઠમાઠમાં રચ્યોપચ્યો છે કે શી રીતે આ સોનાની પુતળીને વાંદરાના હાથમાં સોંપી દઉં; અને પોતાને માથે જે સો રૂપિયાનું દેવું અને એનું વ્યાજ ચઢ્યું છે તેમાંથી નીરાંતે છુટકારો મેળવી લઈ જમીન છોડાવી લઉં. અને વળી મુઓ ઉપરથી કહે છે કે હું તો છોકરીનો મામો છું.

પળવાર શ્વાસ લઇને પાછું ભામિનીએ શરૂ કર્યું—તમને સાંભળીને દુઃખ થશે એટલા ખાતર મેં તમને અત્યાર સુધી કંઈ નહોતું કહ્યું. અને હમણાં પણ નહોતી કહેવાની પણ આ ઢેડનું મૂળ સ્વરૂપ તમને દેખાડવા ખાતર જ મારે આટલું બોલવું પડ્યું. તે દિવસે મેં કહ્યું કે બિચારી છોકરી તાવમાં સડસડે છે, જરા ડૉક્ટરને બોલાવી લાવો: તો મને કહ્યું કે મારી પાસે એટલા પૈસા નથી. બહેન, મારી પાસે પેલી ચાંદીની માળા હતી તે ઘરેણે મૂકીને મેં ડૉકટરને બોલાવ્યો ત્યારે આટલું થયું, તોય એ નિર્લજ્જ કહે છે કે હું છોકરીનો વાલી છું. મુઓ, એનું મોઢું બળે. તમે દુર્ગાબહેન જરાય ડરશો નહિ. હું બેઠી છું ત્યાં સુધી એ ભંગીઆની મગદૂર છે કે જ્ઞાનુનું નામ લે. હું આજે જ તમારા જવાની ગોઠવણ કરી આપું છું. તમે નીરાંતે ઘેર જઇને જ્ઞાનુનો યોગ્ય વિવાહ કરજો. છોકરીનું લગ્ન કરીને પછી જ્યારે તમારું મન માને ત્યારે જરાય સંકોચ વિના અહીં ચાલ્યા આવજો.

દુર્ગા થાંભલાને આશરે જેમની તેમ બેસી રહી. એની આંખોમાંથી આંસુઓની ધારા વહી ચાલી.

કંઠને કંઈક ધીરો કરીને ભામિનીએ સ્વામીને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું—અનાથ જાણીને બિચારાઓ ઉપર નાહકનો જુલમ શા ખાતર કરો છો ભાઈ? એમને માથે કંઈ ભગવાન બેઠો છે કે નહિ? હા, હું તો સાચું કહું છું કે જે પોતાને પરમેશ્વરે આપ્યું તેટલું જ

પ્રમાણિકતાપૂર્વક ખાવપીઓ. પારકી રકમ લઇને પેટ મોટું કરવાની દાનત કોણ જાણે ક્યાંથી થાય છે? એવું કરનારનું ભગવાન કદી ભલું નથી કરતો.

એજ દિવસે બપોરે દુર્ગાના જવાની બધી ગોઠવણ થઈ ગઇ.

બળદગાડીમાં બેસતાં પહેલાં દુર્ગાએ સાચેસાચ ભામિનીના પગમાં પડીને એના પગ આંસુથી ભિંજવી દીધા. દુર્ગાએ કહ્યું—ભાભી, તમે મારા મોટા ભાભી છો, એટલે હું આશીર્વાદ તો ન દઈ શકું પણ એટલું તો કહું છું કે ભગવાન તમને આનો બદલો જરૂર આપશે. મારે ખાતર તમે એકની એક પેલી ચાંદીની માળા પણ વેચી નાંખી!

ભામિનીએ ખુલ્લા દિલે હસતાં હસતાં કહ્યું—એ માળાને મારે શું કરવી હતી દુર્ગાબહેન? દુર્ગાબહેન તમે એટલું જ ઇચ્છો કે આ ચાર ચુડીઓ અને કપાળે કંકુનો ચાંદલો રાખીને સ્વામી, પુત્ર અને ગાય-બ્રાહ્મણોની સેવા કરતાં કરતાં મરી જાઉં. લ્યો હવે બેસી જાવ. બીમારીનું શરીર છે એટલે ઉભા ઉભા થાકી જવાશે. જ્ઞાનુ બેટા, મામીને ત્યાં તને બહુ દુઃખ પડ્યું, પણ મામીને યાદ કરીને પાછી આવજે. જરૂર હોં બેટા!

ભામિનીએ જ્ઞાનદાને છાતી સરસી ચાંપીને જબરજસ્તીથી એના હાથમાં બે રૂપિયા મૂક્યા.

ગાડી ચાલ્યા પછી દુર્ગાએ આંસુ લૂછતાં લૂછતાં કહ્યું—ભાભી, જાણ્યે અજાણ્યે ઘણા અપરાધ કર્યા છે તે માફ કરજો.

ભામીનીનું હાસ્ય શમી ગયું. એની આંખમાંથી પણ જોર કરીને આંસુ સરી પડ્યાં. આંસુ લૂછીને એણે કહ્યું—બહેન, અપરાધ તો

અમારા થયા છે. શાનુ બેટા, મામામામી પર ગુસ્સો ન કરીશ. આવતી મોસમમાં બેટા, મારા જમાઇને લઇને જરૂર આવજે, જોજે ભૂલતી નહિ હોં કે!

આટલું કહીને લાંબે સંભળાય એવો નિઃસાસો નાંખીને ભામિનીએ આંસુ લૂછયા.

૬

ખબર આપ્યા વિના જ એકાએક દુર્ગા પોતાને ગામ આવી ગઈ. જ્ઞાનદાનો ચહેરો જોતાં જ એની મોટી કાકી હસી પડી અને બોલી—અરે ! જ્ઞાનુ બેટા, આ શું ! તારા માથાના વાળ ક્યાં ગયાં? ઓ નાની વહુ, આ જ્ઞાનુને તો જરા જો ! બહેન, મામામામીએ ચામડી પણ બાળીબાળીને કાળી કરી નાંખી?

જ્ઞાનદા માથુ નીચું રાખીને છાની માની બેસી રહી. નાની કાકી આવી એટલે તરત જ જ્ઞાનદાએ ઉઠીને પ્રણામ કર્યા.

નાની વહુ જોઈને જ કંપી ઉઠી અને બોલી—હેં, આ તારી શું દશા થઈ ગઈ બેટા !

મોટી કાકીએ જરાય અતિશયોક્તિ વિના કહ્યું—જાણે ચુડેલ જોઈ લ્યો; રાત્રે અંધારામાં મળે તો કોઈ ડરી જ જાય.

આટલું કહીને સ્વર્ણમંજરી હસી પડી. પણ આજે નાની વહુ જેઠાણીને હસવામાં સાથ ન આપી શકી. એ ગમે તેવી હતી, પણ

એ બાળકોની માતા તો હતી જ ને? છોકરીનાં આ કંગાલ ચહેરા તરફ જોઇને એનું માતાનું હૃદય જાણે તૂટી ગયું.

પાસે બેસીને એણે જ્ઞાનદાને માથે અને મોઢે હાથ ફેરવ્યો. જ્ઞાનુને મોઢેથી રોગની વિગતવાર વાતો સાંભળીને એક લાંબો શ્વાસ લઇને એણે કહ્યું—તો બેટા તું તરત જ કેમ ન ચાલી આવી? મેં કંઈ તને આવવાની ઓછી મનાઈ કરી હતી. દુર્ગા બહેન ક્યાં છે?

જ્ઞાનદાએ કહ્યું—માને તો રસ્તામાં જ તાવ ચઢ્યો હતો, એટલે એમને ઓરડામાં સૂવાડીને આવી છું.

સ્વર્ણમંજરીએ કહ્યું—એ તો એવી જ દશા થાય. ગમે તેમ પણ હું મોટી જેઠાણી છું! આમ છણકો કરીને ચાલ્યા જવું ભગવાને સહન ન કરે.

નાની વહુ જ્ઞાનદાનો હાથ પકડીને એની માને જોવા ઉભી થઈ. જેઠાણીની કડવી વાતો આજે એને એટલી બધી અપ્રાસંગિક અને કડવી લાગી કે એનાથી એ સહન જ ન થઈ. એણે ન રહેવાયું એટલે કહ્યું—મોટી બહેન, બે ત્રણ વર્ષ મધુ–સંક્રાન્તિનું વ્રત કરો તે બીજે જન્મે જરા મીઠી જીભ મળે.

સ્વર્ણમંજરી આ કઠોર મંતવ્ય સાંભળવા માટે તૈયાર નહોતી, એટલે ક્રોધ અને આશ્ચર્યની મારી અવાક બની ગઈ, પણ પાછી સ્વભાવ પ્રમાણે ગર્જીને બોલી—નાની વહુ તેંય ભારે કરી હો! આટલા દિવસ પછી દુર્ગા વહુના શોકમાં હમદર્દી દેખાડવાની તારી વૃત્તિ ઉછળી પડી કંઈ? બાપરે! તને પણ અદ્‌ભૂત ઢોંગ કરતાં આવડે છે.

નાની વહુએ કંઈ જવાબ ન દીધો. જ્ઞાનદાનો હાથ પકડીને એ બીજા ઘરમાં ચાલી ગઇ. નાની વહુનું આ વર્તન જ્ઞાનદાને માટે નુકસાનકારક નીવડ્યું. એક તો એની અને એની માતાની તરફ સ્વર્ણ-

મંજરીનો દ્વેષ જાણીતો હતો, તેમાં વળી નાની વહુની આ સહાનુભૂતિએતો ગજબ કરી દીધો.

હરિપાલપુરમાં તો તાવ ચઢતો ત્યારે દુર્ગા સૂઈ રહેતી અને ઉતરતાં પાછી થોડું કામકાજ કરીને એકાદ વખત રસોઈ પણ બનાવતી. પરંતુ અહીં આવ્યા પછી બીજી જ દશા થઈ ગઈ. પાડ-પડોશ અને ગામની સ્ત્રીઓએ દિનરાત સહાનુભૂતિનો પ્રવાહ વહેવડાવીને એને બિલકુલ પથારીવશ જ કરી દીધી.

નીલકંઠ મુકરજીની વહુ દુર્ગાને જોવા આવતાં જ જાણે આસ-માનથી નીચે પડી ગઇ. કપાળે આંખો ચઢાવીને કહ્યું—આ તેં શું કર્યું દુર્ગા? હવે દિકરીનું લગ્ન ક્યારે કરીશ? છોકરી તો એટલી બધી ઉંમર લાયક થઈ છે કે એની સામેય નથી જોવાતું.

દુર્ગાએ થાકેલી આંખોને બંધ કરીને ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું—મોટીબા, મને શી ખબર કે ભગવાનની કૃપાદૃષ્ટિ ક્યારે થશે.

મોટીબાએ કહ્યું—એ તો ખરું, પણ બેટા આપણે કોશીશ તો કરવી જોઇએને. ભગવાન પોતે આવીને તો કંઇ છોકરીની સામે નથી ઉભો રહેવાનો?

દુર્ગાએ કંઇ ઉત્તર ન આપ્યો.

પળવાર પ્રતીક્ષા કરીને મોટીબાએ ફરીથી ચલાવ્યું—પીયેરમાં ભાઈએ લગ્ન માટે કંઈ પ્રયત્નો ન કર્યા? અહીં દીયેર કશું બોલે છે કે નહિ?

"ભગવાન જાણે." કહીને દુર્ગા કરવટ બદલીને સૂઇ રહી.

એક કલાક પછી આદરિણી આવી. ઓટલા ઉપરથી જ બૂમ પાડીને પૂછ્યું—દુર્ગાવહુ અત્યારે કેવી તબિયત છે?

જ્ઞાનદા પલંગને એક છેડે બેસીને માતાના પગ દાબતી હતી, એણે ઉત્તર આપ્યો—હજી તાવ એવો ને એવો જ છે, ફઇબા.

દુર્ગાએ મોઢું ફેરવીને આવનાર ભણી જોઇને કહ્યું—આવો ને બહેન.

નહિ ભાભી, ખૂબ વાર થઇ છે, હવે તો જઇશ. હું તો એમ કહેતી હતી કે હવે છોકરીના લગ્ન માટે ઉતાવળ કરીને કંઈ કરી નાંખો. બેસી રહેવામાં સાર નથી. મારાથી આટલું બધું ન કહેવાય, પણ કહ્યા વિના નથી રહેવાતું. પહેલાં તો છોકરી જરા દેખાવડીય લાગતી હતી, પણ આ મેલેરીઆએ તો એને કોયલ જેવી બનાવી દીધી છે. જ્ઞાનુ, માથાના વાળ તાવમાં જ જતા રહ્યા?

જ્ઞાનદાએ માત્ર માથુ હલાવ્યું અને નીચું મુખ કરીને બેસી રહી. આદરિણીએ સ્વરને જરા કોમળ કરીને કહ્યું—પેલા ફળિયાવાળા ગોપાલ ભટ્ટાચાર્યય ફરીથી લગ્ન કરવાના છે. એક વાર અનાથનાથને મોકલીને જરા ખબર તો કઢાવ દુર્ગા?

"સારું કહીશ." કહીને દુર્ગા એક લાંબો નિસાસો નાંખીને ભીંત ભણી મોઢું કરીને સૂઈ રહી.

આમને આમ કેટલાય માણસો હિતોપદેશ સંભળાવી ગયા, પણ જેમની રાહ દુર્ગા પાણીની માફક જોતી હતી, એમાંથી કોઇના દર્શન ન થયા. અતુલ પણ એકવાર ન આવ્યો, અને એની માતાએ પણ મોઢું ન બતાવ્યું.

નાની વહુના અંતરમાં દયા અને મમતાનો અભાવ નહોતો, પણ એની પ્રકૃતિ જરા આળસુ હતી. એ ઉપરાંત એને દિવસો હતા એટલે જ્ઞાનદાને બોલાવી જ્યારે સ્વર્ણમંજરીએ કહ્યું—જુઓ રોગનું બહાનું હંમેશા ન ચાલે બેટા. અને તારી મા કદાચ માંદગીને કારણે કંઈ ન કરી શકે પણ તુંય હવે કંઈ નાની નથી. એટલે તું જ સવારે તારા કાકા માટે કેમ રસોઈ તૈયાર ન કરે?

ઓરડીમાં સૂતેલી નાની વહુ જેઠાણીના આ ઉપદેશને અન્યાય સમઝીને પણ ચૂપ રહી. પારકાના દુઃખમાં એ બધાનો અનુભવ જરૂર કરતી હતી, પણ પોતે થઇને કંઇપણ મહેનતમજુરી કરી દુઃખીના દુઃખમાં સમભાવ દેખાડવો એને માટે અસાધ્ય હતું.

જ્ઞાનદા તરત રાજી થઈ ગઈ. એણે ધીરે અવાજે કહ્યું—હા કાકી, હું કરી શકીશ.

હજી જ્ઞાનદાને રોજ રાત્રે તાવ આવતો હતો, પણ માતાને દુઃખ થાય એટલા ખાતર એ વાત એણે કોઇને કહી નહોતી. ખોખલા નિર્જીવ દેહને મળસ્કે એ જબરજસ્તીથી પથારીમાંથી ઉઠાડતી. તો પણ એણે કાકીના કહેવા સામે જરાય મોં બગાડ્યું નહિ, કે હા કહેવામાં આંચકો ખાધો નહિ.

દુઃખી માબાપનું સંતાન હોવા છતાં જ્ઞાનદા પોતાના માબાપની એકનીએક છોકરી હતી, એનું લાલનપાલન માતપિતાએ પ્રેમ અને લાડથી કર્યું હતું. પણ બચપણથી જ મોટાઓની આજ્ઞાને માથે ચઢાવીને જરાય સંકોચ વિના એનો અમલ કરવાનો જ્ઞાનદાનો સ્વભાવ થઈ ગયો હતો.

પરંતુ આજે એણે જે જવાબદારી પોતાને માથે લીધી એની મુશ્કેલીઓ કોઈ ભલે ન જાણે પણ નાની વહુ સારી રીતે જાણતી હતી.

મોટી જેઠાણીના આ અત્યંત અનુચિત હુકમને સાંભળીને નાની વહુ મનમાંને મનમાં બળી રહી, પણ ઉઘાડે છોગ સામનો કરવાની એની હિંમત ન ચાલી. એનો ભય હતો કે પોતે જો કંઇ બોલશે તો એને માથે જ સવારની રસોઈની જવાબદારી પડશે.

બીજે દિવસે વખત થતાં કાકાને નાહીને અંદર આવતા જોઈને જ્ઞાનદા થાળી પીરસીને એમની આગળ મૂકવા જતી હતી, ત્યાંજ

"હાં હાં" કરીને મોટી કાકી દોડતી આવી પહોંચી. પાસે આવીને બોલી—ક્યાં જાય છે જ્ઞાનુ?

જ્ઞાનદાએ સંકોચાઇને કહ્યું—કાકા નાહીને તૈયાર થઈ ગયા છે.

"તેમાં તારે શું?" કહીને સ્વર્ણમંજરી ચીઢાઈ ગઈ. ચીઢ ભરી બોલી—મેં તને થાળી લઈ જવાની ના નહોતી કહી? તારું પીરસેલું વળી પુરુષો ખાય ખરા કે?

દુર્ગા ઉઠીને પોતાના ઓરડાની બહાર બેઠી હતી. બૂમો સાંભળીને ડરની મારી એ તરફ તાકીને જોવા લાગી.

નાની વહુએ તરત પોતાના ઓરડામાંથી બહાર આવીને પૂછ્યું—શું છે મોટી બહેન? કેમ આટલા ચીઢાવ છો?

સ્વર્ણ કોઇના તરફ ધ્યાન ન દેતાં પેલી બિચારી ગાય જેવી છોકરીને સંબોધીને વ્યાખ્યાન આપવા માંડ્યું—પોતાને હાથે થાળી પીરસીને લઈ જવાથી ખુશી થઇને કાકા તને ગોદમાં બેસાડીને ફરવા લઈ જશે, અને કોઈ રાજકુમાર સાથે પરણાવી દેશે, નહિ? આટલી નાની ઉંમરે ઠીક ઠીક ચાળા શીખી છું.

આટલું કહીને જ્ઞાનુના હાથમાંથી થાળી છીનવીને સ્વર્ણ ચાલી ગઈ.

દુર્ગા રોજને રોજ હજારો તરેહની જવાળાઓથી બળી બળીને અસહિષ્ણુ બનતી જતી હતી. આ વખતે છોકરીને નાહકની પજવણી જોઇને રડતાં રડતાં બોલ્યા વિના એનાથી ન રહેવાયું, એટલે જ્ઞાનદા ઉપર જ બધો ગુસ્સો ઠાલવીને બોલી—કાળમુખી, મોટાઓનું કહ્યું માનતી નથી તે તારું મોત કેમ નથી આવતું?

જ્ઞાનદા છાની માની રસોડામાં ચાલી ગઈ. એણે એ પણ ન કહ્યું કે આ વસ્તુને માટે કોઇએ એને કશું જ કહ્યું નહોતું. માથું ઉંચું કરીને પ્રતિવાદ કરવાનો એનો સ્વભાવ જ નહોતો.

આ અત્યાચારનો પ્રતિવાદ કોઈ કરી શકે એમ હોય તો તે નાની વહુ હતી. પણ એ પોતાની કર્કશા જેઠાણીને સારી પેઠે ઓળખતી હતી એટલે જાણી જોઈને જ મૂગી રહી. સ્વર્ણ જેટલી લડાઈખોર હતી, તેટલી જ સ્વમાનના જ્ઞાનથી શૂન્ય હતી. એને મોઢે કોઈ એના હજારો દોષ સાબીત કરી આપે તોય શરમિંદું થવું એને આવડતું જ નહોતું. આમ કરવાથી તો એ વધારે નિષ્ઠુર બનીને છોકરી પર અત્યાચાર કરશે એની નાની વહુને બરાબર ગમ હતી. એટલે જ એણે છાનામાના જ્ઞાનદાની પાછળ પાછળ રસોડામાં આવીને સ્નેહ અને સહાનુભૂતિ પૂર્વક છોકરીને માથે હાથ ફેરવીને કહ્યું—મોટી કાકીનું કહેવું કેમ ન માન્યું બેટા?

હજી સુધી જ્ઞાનદા આટલી કઠોર યાતના સહન કરી રહી હતી, પણ આ સ્નેહની સહાનુભૂતિ એને અસહ્ય થઈ પડી. એક વાર આંખ ઉંચી કરીને નાની કાકીની સામે જોતાં જ આંસુભરી એ એને બાઝી પડી અને બોલી—કાકી, મને કોઇએ કશું જ કહ્યું નહોતું. નહિ તો હું એવી ભૂલ કદી ન કરું.

જ્ઞાનદા ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રોઈ પડી.

નાની વહુએ પોતાના પાલવથી જ્ઞાનદાના આંસુ લૂછ્યા પણ એને એ ન સમઝાયું કે કયા શબ્દો બોલીને આ દુ:ખી છોકરીને આશ્વાસન આપવું.

આમને આમ આ અભાગી છોકરીના દિવસ વીતવા માંડ્યા. ઘરમાં અને બહાર, પોતાના અને પારકા, બધા મળીને એને હેરાન જ કરતા. આ રોજના અત્યાચાર અને પરેશાનીથી એને બચાવનાર કોઈજ નહોતું.

૭

હવે તો પકડીને ઉઠાડ્યા વિના દુર્ગાનું ઉઠવું બેસવું અશક્ય બની ગયું હતું. અને જ્ઞાનદા વિના એની સેવામાં હાજર રહેનાર બીજું કોઈ નહોતું. એટલે ઘરના હજાર કામકાજ કરતાં કરતાં પણ વચ્ચે વચ્ચે જ્ઞાનુ માતાની પથારી આગળ આંટો દઈ જતી.

આજે સવારે પણ જરા અવકાશ મળતાં જ્ઞાનદા આવીને માતા પાસે બેઠી હતી, અને ધીરે ધીરે એની પીઠ પર હાથ ફેરવતી હતી. અકસ્માત એક પરિચિત સ્વર સાંભળીને એનું કાળજું અંદરથી ધડકી ઉઠ્યું.

હોળીની રજાઓમાં કૉલેજ બંધ થઈ હતી, એટલે અતુલ ઘેર આવ્યો હતો. બે ત્રણ સાથીદારોની સાથે રંગગુલાલ રમીને મુઠ્ઠીમાં થોડો ગુલાલ ભરીને ‘માસી’ની વ્હાલભરી હાંક મારીને અતુલ ઘરમાં આવ્યો.

આજકાલ દુર્ગા એક તરેહની ખુમારીમાં અડધી જાગતી અને અડધી બેહોશ ખાટલા પર પડી રહેતી હતી. અતુલનો અવાજ સાંભળીને માતા જાગી ન જાય એ આશંકાથી જ્ઞાનદા વ્યાકુળ બની ગઈ. એ જાણતી હતી કે મા પાણીની જેમ મનમાં ને મનમાં એ માણસની રાહ જોયા કરે છે. પણ આ દિવસોમાં અને દશામાં પહેલાંનું એનુ સ્વભાવિક ધૈર્ય, ગાંભીર્ય અને સ્વમાન ધીરે ધીરે ઓસરતું જતું હતું. એની બુદ્ધિ અને વિવેકશક્તિ પણ વેગબંધ વિકૃત બનતી જતી હતી. જે મા કલહનો આભાસ જોઇને પણ શંકિત બની જતી હતી તે હવે કલહ-કોલાહલથી બેપરવા રહેતી, એ જ્ઞાનદાએ સ્પષ્ટપણે જોઈ લીધું હતું. એટલે જ્ઞાનદાને મનમાં ભય પેઠો કે કદાચ અતુલની મુલાકાતથી માતાના અંતરમાં અશોભન કલહ જન્મે.

અને શું કરવાથી એ મુશ્કેલી ટળે એજ વિચારે જ્ઞાનદા વ્યાકુળ બની ગઈ હતી. ધીરે પગે એ બારણા બંધ કરવા જતી હતી, ત્યાંજ માતાએ ક્ષીણ સ્વરે પૂછયું—જ્ઞાનુ, બેટા, અતુલ જેવો અવાજ સંભળાયો?

જ્ઞાનદા બારણા બંધ કરીને પાછી આવીને બોલી—કોણ જાણે મા, એ તો નહિ હોય.

દુર્ગાએ કહ્યું—વાહ! એ જ હશે! જરા ઉઠીને જો તો ખરી.

જ્ઞાનદાને ખબર હતી કે ચર્ચા કરવાથી એ ક્રોધે ભરાશે. એટલે ધીરે ધીરે જઇને એણે ઝાંકીને બહાર જોવાની ચેષ્ટા કરી, પણ કંઇ જ દેખાયું નહિ. આંગણાને પેલે છેડે બીજા માણસોના સ્વરમાં અતુલનો સ્વર માત્ર એને સંભળાયો.

આટલા જ સમાચાર લઇને એ પાછી ફરી શકતી હતી, પણ એક વાર અતુલનું મુખ જોવાનો લોભ એને ઠેલીને જરા આગળ લઇ ગયો.

એ ચૂપચાપ આગળ જઇને એક થાંભલાને ઓથે ઉભી રહીને જોવા લાગી. એણે જોયું કે એની મોટી માસીના પગપર સુઠીભર

ગુલાલ નાંખીને અતુલ હસતો ઉભો છે. ફળિયાના બીજા છોકરાઓએ પણ દેખાદેખી અતુલનું અનુકરણ કર્યું.

નાની વહુ ત્યાં હાજર નહોતી. થોડી પીડા થતી હોવાથી એ પોતાની ઓરડીમાંથી બહાર જ આવી નહોતી. પાછા વળવાની પ્રબળ ઇચ્છા છતાં ભાનભુલી હાલતમાં જ્ઞાનદા જ્યાંની ત્યાંજ ઉભી રહી. અકસ્માત જાણે વજ્રઘાત થયો હોય એમ જ્ઞાનદાએ પાછળ ફરીને જોયું તો એની દુર્બળ માતા લથડતી આથડતી એ જ તરફ આવતી હતી.

જ્ઞાનદાએ દોડીને બન્ને હાથે માતાને પકડી લીધી અને વ્યાકુળ સ્વરે કહ્યું—મા એ તરફ ન જઇશ, ચાલો પાછા.

દુર્ગાએ લાલ આંખો કરીને પૂછ્યું—કેમ ?

જ્ઞાનદાએ કહ્યું—'કેમ'નો ઉત્તર હું નથી આપી શકતી. બસ પણ તું પાછી ચાલ. એમની હવે આશા નકામી છે.

"પણ અભાગી મને છોડતો ખરી" કહીને અમાનુષિક બળપૂર્વક દુર્ગા પોતાની દિકરીના બાહુબંધનમાંથી છૂટી થઈ ગઈ. જ્ઞાનદા પુતળીની જેમ જોતી જ રહી અને પછી માતાની પાછળ ગઇ. સૌએ આશ્ચર્યની વચ્ચે જોયું કે જેનામાં એક પગલું ભરવાની શકતી નહોતી તે દુર્ગા આવીને સામે ઉભી છે.

એનું કંગાલ મુખ એ વખતે ભૂખ્યા વાઘ જેવી દૃષ્ટિથી જરા વિચિત્ર લાગતું હતું. એ ભયંકર નેત્રો ભણી એક વાર તાકીને, અતુલે દૃષ્ટિ ભયની મારી પાડી દીધી.

દુર્ગાએ કહ્યું—અતુલ, અમે તારું શું બગાડ્યું હતું કે અમારું આમ સર્વનાશ કર્યું ?

અતુલ શું જવાબ આપે? અપરાધના ભારને લઇને એનું માથું જ ઉંચુ ન થયું.

પણ ઉત્તર વાળવાનું કાર્ય અતુલની વતી સ્વર્ણમંજરીએ કર્યું. એનામાં હૃદય નામની કોઈ વસ્તુ તો હતી જ નહિ. એટલે સહજ ભાવે જ શિર ઉઠાવીને બોલી—અતુલે તમારું શું સર્વનાશ કર્યું?

દુર્ગાએ કહ્યું—બ્હેન તમને એનો જવાબ ન હોય. મેં જેને પૂછ્યું એ જ જાણે છે કે એણે અમારું શું સર્વનાશ કર્યું!

સ્વર્ણ બોલી—દુર્ગાવહુ, અમે કંઈ ઘાસ નથી ખાતાં. અમે પણ બધું સમઝીએ છીએ. અતુલે કંઈ તમારી દિકરી સાથે લગ્ન કરવાનું કરારનામું લખી આપ્યું હતું, તે આટલા માણસોની વચ્ચે એને શરમિંદો બનાવવા દોડી આવ્યાં? જાઓ જરા ઓરડામાં પધારો. આજે હોળી જેવા હર્ષ અને રંગના તહેવારને દિવસે મારા ઘરમાં રહીને નાહકનો કંકાસ ન કરાવશો.

"બ્હેન, હું કંકાસ કરું છું!" કહીને દુર્ગાએ અતુલને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું—અતુલ, તને ખબર નથી કે અમારું આ એક વર્ષ કેમ ગયું તે! એ તો અમારો ભગવાન જ જાણે છે. પણ જો તારા મનમાં આવું જ હતું તો એમને મરતી વખતે શા ખાતર નકામી આશા આપીને છેતર્યા?

હવે સ્વર્ણમંજરીથી ન રહેવાયું, એટલે તાડુકીને બોલી—જુઓ દુર્ગાવહુ, મારા છોકરાને વધારે સતાવવામાં તમે સાર નહિ કાઢો. અમે બેઠા છીએ ત્યાં સુધી એવું વચન આપવાની એની માલીકી નથી.

આટલા બધા માણસોમાં આ પ્રસંગ બનવાથી અતુલને પોતાનું અપમાન લાગતું હતું. માસીના વચનોનું બળ મેળવીને એણે આખરે કહ્યું—મેં કંઈ પોતે લગ્ન કરવાનું વચન આપ્યું હતું? જ્ઞાનુ મારા પગ છોડતી નહોતી અને નાહકનો કંકાસ થતો હતો, એટલે એમાંથી ઉગરવા મેં જરા કુશળતાપૂર્વક કામ લીધું, એને તમે વચન શી રીતે માની લીધું?

સ્વર્ણમંજરી જોરથી ભયાનક રીતે હસી પડી અને બોલી—બાપરે! આ લાજ વિનાની છોકરીએ પોતે જાતે તને કહ્યું હતું કે મારી સાથે જ લગ્ન કરી લ્યો? બાપરે! આ કળિયુગ નહિ તો બીજું શું?

અતુલે કહ્યું—જુઠું કહેતો હોઉં તો આ તમારી છોકરીને જ પૂછી લ્યો. દુર્ગામાસી પણ સાક્ષી પૂરશે, કે જ્ઞાનુ મારા પગમાં માથું પછાડતી હતી કે નહિ? અને નહિ તો હું કંઈ આવી છોકરી સાથે લગ્ન કરત? મારે માટે નદી તળાવ આપઘાત કરવા ખુલ્લાં હતાં.

અતુલના સાથીઓ બીજી તરફ મોઢું ફેરવીને હસવા લાગ્યાં.

દુર્ગા આ અપમાનથી પાગલ જેવી બની ગઈ. એણે ચીઢાઇને કહ્યું—અરે ઓ નિષ્ઠુર! ઓ કૃતઘ્ન! તને નદી તળાવ ન જડતા હોય તો હું બતાવું. તારા જેવાને માટે તો આપઘાત વિના બીજો માર્ગ નથી. જે છોકરીનું તેં આટલા બધા માણસોમાં આટલું કરૂણ અપમાન કર્યું, એ જ છોકરીએ તને યમરાજના હાથમાંથી છીનવી લઇને જીવતદાન આપ્યું છે, એ બધું આજે તને શી રીતે સાંભરે?

દુર્ગાનો ચિત્કાર સાંભળીને પોતાનું દુઃખ ભૂલીને નાની વહુ બહાર દોડી આવી. એણે જોયું તો સ્વર્ણમંજરી ઉછળીને કહેતી હતી—ઓ અભાગણી, તને શરમ નથી આવતી આટલું બોલતાં! નીકળ, મારા ઘરમાંથી, હમણાં જ તારું કાળું કર.

જ્ઞાનદા ઉભી હતી; પણ એક જડ પત્થરની મૂર્તિની જેમ થંભી ગઈ હતી. લજ્જા, ઘૃણા, અભિમાન કે અપમાન કંઇયે એના હૃદયને સ્પર્શ કરી શકે એમ નહોતું. આ બધા ભાવોથી પર થઇને એ તો ચુપચુપ જડમૂર્તિની જેમ તાકતી ઉભી જ રહી હતી.

આ થંભેલી છોકરી તરફ ભયથી જોઇને એને હલાવીને નાની વહુએ કહ્યું—જ્ઞાનદા!

નાની વહુએ પોતાની ઓરડીમાંથી જ બધું સાંભળ્યું હતું.

નાની વહુએ કહ્યું—બેટા, તારી માતાને ઘરમાં લઈ જા.

"ચાલો મા" કહીને જ્ઞાનદા દુર્ગાને અંદર લઈ ગઈ.

સ્વર્ણ બોલી—નાની વહુ! જોઈ આ હિંમત!

અતુલે ખોટું હસતાં કહ્યું—નાની માસી, સાંભળ્યું બધું?

સ્વર્ણમંજરીએ ફુટેલી કાંસાની થાળીની જેમ હલકભર્યા અવાજે કહ્યું—ચણોઠી જેટલી છોકરીની આવી લીલા! કળિયુગ નહિ તો બીજું શું?

નાની વહુએ જરા હસીને કહ્યું—ઘોર કળિયુગથી જ આપણું રક્ષણ છે મોટી બહેન! બીજો કોઈ યુગ હોત આ પ્રસંગથી ધરતી માતા લજ્જાની મારી ફાટી જાત, અતુલ!

આટલું કહીને એ પોતાની ઓરડીમાં ચાલી ગઈ.

આ કટાક્ષની કાતીલતા ન સમઝાવાથી સ્વર્ણ ખુશ થઇને બોલી—હું પણ એ જ કહું છું, નાની વહુ.

પણ અતુલના ચહેરા પર જાણે કોઇએ શાહી ઢોળી દીધી. નાની વહુનો કટાક્ષ સ્વર્ણમંજરી ન સમઝી, પણ અતુલને તો એ કારી ઘા ની જેમ વાગ્યો. એને લાગ્યું કે આ હોળીના દિવસોમાં આખે શરીરે રંગગુલાલ છાંટીને મોઢા પર કાળપ લગાડીને કોઇએ છૂટો મૂકી દીધો છે.

મૂળ વાત આજ સુધી છુપી હતી, પણ તે હવે પ્રગટ થઈ ગઈ. પાડપડોશની દુર્ગાની હિતસ્વી સ્ત્રીઓએ એને સમાચાર પણ પહોંચાડી દીધા કે આ જ ઘરમાં અતુલના લગ્ન નક્કી થઇ ગયાં છે. અનાથનાથની મોટી દિકરી માધુરીની સાથે એના લગ્ન થશે. અને આમાં નક્કી કરાવવાનું બધું કામ સ્વર્ણમંજરીએ આગળ પડીને કર્યું છે.

૮

માધુરી બચપણથી જ એના મામા પાસે કલકત્તામાં રહેતી, મહાકાળી પાઠશાળામાં ભણતી હતી. અંગ્રેજી, બંગાલી અને સંસ્કૃત એ પાઠશાળામાં ખાસ શિખવાતા. સંગીત અને ગુંથણ પણ ત્યાં ફરજિઆત હતાં. અને આ ઉપરાંત એને ઘેર ખાસ ધાર્મિક શિક્ષણ પણ આપવામાં આવતું હતું. અને માધુરીની સૌથી મોટી વિશિષ્ટતા તો એનું રૂપ હતું.

આ વખતે દુર્ગાપૂજાની રજાઓમાં માધુરી પોતાના પિતાને ઘેર આવી હતી, તે વખતે જ લગ્નની વાતચિત નક્કી થઈ ગઈ હતી. અતુલ જેવું સુપાત્ર વગર શોધે અને વગર મહેનતે આવી મળ્યું. માધુરીના આ સુભાગ્યમાં અને ઘરવાળાઓની આ ફત્તેહમાં સ્વર્ણમંજરીનો જ મોટો હિસ્સો હતો.

નાની વહુના ભાઈ શ્રીમંત હતા, અને એમની માતા પણ હજી હયાત હતી. માતાએ પોતાની દિકરીને સુવાવડ આવવાની

ખબર સાંભળીને એને પોતાને ઘેર તેડી લાવવા માણસ મોકલ્યું, તેની સાથે જ માધુરી આવી હતી. માધુરી દુર્ગાકાકીને ઘણા સમયથી મળી નહોતી, એટલે આવીને સૌથી પહેલી એ દુર્ગાને પ્રણામ કરવા ગઈ.

"ચિરંજીવ થાવ બેટા." કહીને આશીષ આપતી દુર્ગા માધુરીને એકી ટસે જોઈ રહી. એક તો માધુરી સુંદર તો હતી જ તેમાં વળી મામા મામીએ જરા શણગારીને મોકલેલી એટલે કપડાં ઘરેણાંનો ઠાઠ હતો તે જુદો.

માધુરીની મામી કલકત્તાની દિકરી હતી. છોકરીઓને કેમ શણગારવી એ કળામાં એ પારંગત હતી. માધુરીના શરીર પર નહિ જેવાં જ ઘરેણાં હતાં, પણ જેટલાં હતાં એટલાં સુંદર અને શોભીતાં હતાં. સાડી પણ બહુ કિંમતી નહોતી, પણ એની ફેશન સાવ નવી હતી. દુર્ગાની આંખો માધુરીને જોઇ જ રહી.

એકાએક એક લાંબો શ્વાસ દુર્ગાના મુખમાંથી નીકળી ગયો— ઓહ ! છોકરી તો સોનાની પ્રતિમા છે. તરત જ પાસે બેઠેલી કદરૂપી જ્ઞાનદાને જોતાં જ દુર્ગાની આંખોમાં પાણી આવ્યું. કરવટ બદલીને લુખા સ્વરે એનાથી બોલી દેવાયું—અને મારે પેટે આ કુતરી અવતરી.

માધુરીના આવતાંની સાથે જ એનાં રૂપ અને શણગાર જોઇને જ્ઞાનદા પોતાની હીનતાને કારણે સંકોચથી પડી ગઈ હતી.

માધુરીએ ઘણે દિવસે બહેનને વાતો કરવા માટે પોતાની સાથે બહાર આવવા આગ્રહ કર્યો. એના ઉત્તરમાં જ્ઞાનદાએ અસ્પષ્ટ સ્વરે જે કંઈ કહ્યું તે બરાબર સમઝાયું નહિ. પરંતુ એ સાંભળીને દુર્ગા તીખા સ્વરે બોલી ઉઠી—આ કાળું મોઢું લઇને હવે વારંવાર બહાર જવાની જરૂર નથી.

જ્ઞાનદા ચૂપચાપ બેસી રહી.

માધુરીના ગયા પછી મૂગા ક્લેશથી દુર્ગાએ "ઉં...આં..." કર્યું એટલે જ્ઞાનદાએ ધીરેથી માતાને પૂછ્યું—બા, માથું દાબી આપું?

"નહિ."

"દવા એક વખત ......"

વાકય પૂરું થાય તે પહેલાં દુર્ગા ચિઢાઈ ઉઠી—મારે કંઈ જ નથી કરવું. તું તારું કાળુ મોઢું લઇને મારી પાસેથી હઠી જા.

આ ગુસ્સો બહાર કાઢીને અશક્ત દુર્ગાએ જોરથી લાત મારીને જ્ઞાનદાને હડસેલી દીધી.

જ્ઞાનદાએ ખૂબ સહન કર્યું હતું, પણ આ લાત એનાથી સહન ન થઈ. પલંગ પરથી નીચે પડેલી જ્ઞાનદા ચૂપચાપ પડી જ રહી અને નીચેની જમીન એના આંસુથી ભિંજાઈ ગઈ.

મનમાં ને મનમાં એનો અંતરાત્મા કકળી ઉઠયો—ઓ ભગવાન! મેં આટલો મોટો કયો અપરાધ કર્યો છે કે મારી માતા સુદ્ધાં મારો તિરસ્કાર કરે છે! મારામાં રૂપ નથી, મારી પાસે ઘરેણાંકપડાં નથી, મારે પિતા નથી; પણ એમાં મારો શું દોષ? દિવસ જાય તેમ તેમ મારી ઉંમર વધે એમાં પણ મારો શું ગુન્હો? ભગવાન! મારો અપરાધ સાચે જ એટલો મોટો હોય તો મને મારા પિતાજીની પાસે મોકલી દો.

એટલામાં "જ્ઞાનદા" કહીને દુર્ગાએ પાસુ ફેરવ્યું. માતાના બોલાવવાથી જ્ઞાનદા છાની માની આંસુ લૂછીને ઉભી થઈ ગઈ.

"બેટા, તારું માંદલું શરીર લઈને નીચે શરદીમાં કેમ સૂતી છું?" કહીને દુર્ગા ઉત્કંઠા અને આશંકાની મારી પથારીમાં બેઠી થઈ ગઈ.

"ઓહ! મેં તને લાત મારી નહિ, બેટા?" કહીને સ્ફુર્તિથી બન્ને હાથે દિકરીને છાતી સરસી ચાંપીને દુર્ગા ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોઈ પડી.

આજે સમી સાંઝ પછી અકસ્માત અનાથનાથે દુર્ગાદેવીના ઓરડામાં આવીને ઉદાસ ચહેરે પૂછ્યું—દુર્ગા ભાભી, આજે તબિયત કેમ છે? હં હં સૂઈ રહો, ઉઠવાની જરૂર નથી. મેં સાંભળ્યું કે તમને જે દવા આપવામાં આવે છે, તે તમારે નથી ખાવી. આમ કરશો તો પછી આરામ શી રીતે થવાનો છે?

દુર્ગાએ જાણી જોઇને જ દવા છોડી દીધી હતી. એને જીવવાની આશાય નહોતી અને ઇચ્છાય નહોતી. રોજને રોજ અંધારીઆની ચંદ્રકલા પેઠે એનું શરીર ક્ષીણ થતું જતું હતું. અવાજ પણ એટલો મંદ થઈ ગયો હતો કે પાસે આવ્યા વિના સંભળાતું જ નહિ.

આજે દિયેરનાં આ આકસ્મિક સમભાવ અને સહાનુભૂતિથી દુર્ગા શંકિત બની ગઈ. તો પણ અવ્યક્ત સ્વરે દુર્ગાએ જે કંઈ કહ્યું તે ગરદન ઝુકાવીને સાંભળી લીધા પછી અનાથનાથે કહ્યું—ભાભી, એ તો સાચું છે કે વિધવા થઇને જીવવામાં શું લાભ છે! પણ આપણાથી આમ કંઈ આત્મહત્યા ઓછી થાય! જેટલા દિવસનું આયુષ્ય છે તેટલા દિવસ સંસારમાં રહેવું જ પડશે, પછી એ તો ગમે તે રીતે હોય. તમારા શરીરની અવસ્થા જોતાં તમારી આગળ દુનિયાદારીની વાતો કરવી મને ઠીક નથી લાગતી, પણ કેટલીક વાતો એવી છે કે મારે કહ્યા વિના ચાલે એવું જ નથી. એટલે જ કહું છું કે મારા અથાગ પ્રયત્ન છતાં જ્ઞાનદાને માટે કોઈ પણ પાત્ર મળતું જ નથી. સાત આઠ ઠેકાણે વાતચિત કરી, પણ બધે જ ઠેકાણેથી રોકડો જવાબ મળી ગયો. છોકરી જ કોઇને પસંદ નથી આવતી ત્યાં હું શું કરું?

દુર્ગા કંઈજ ન બોલી. જરા થોભીને અનાથનાથે ફરીથી કહેવા માંડ્યું—ભાઇના મૃત્યુ પછી તમે મારા કુટુંબમાં આવીને રહ્યા છોને એટલે થોડી હોહા પણ થઈ છે. નીલકંઠ મુકરજીને તો તમે ઓળખો છો. એજ દરેકને ઘેર જઇને લોકોને ભડકાવી આવે છે. એ હંમેશા એજ પ્રયત્ન કરે છે કે તમારું નામ લઇને મારું ખરાબ

દેખાડવું. અને એ લોકોનો પણ શી રીતે દોષ દેવાય! આપણે આપણી આંખે તો છોકરીની ઉંમર જોઇએ છીએ. લગ્નની ઉંમરની જે હદ સમાજે બાંધી છે એ તો ક્યારની વિતી ગઈ છે. અને આ બધા બંધનો ગામડાઓમાં જ રહી ગયાં છે; શહેરમાં એનો કોઈ ભાવ પણ પૂછતું નથી.

આટલું કહીને અનાથે એક લાંબો નિશ્વાસ નાંખ્યો. અનાથનાથની આ નવી ચાલબાજી તરતમાં દુર્ગાને ગળે ન ઉતરવાથી એ મૂગી જ રહી અને દીયેરની સામે જોઈ રહી. પણ એના નબળા મુખ ઉપર એક અનિશ્ચિત આશંકાની છાપ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી.

એકવાર ખાંસી ખાઇને, આમતેમ જોઇને અનાથનાથે હવે મૂળ વાત જાહેર કરી—આ દશામાં તમે ક્યાંય જઈ શકો એમ તો છો જ નહિ અને હું તમને કંઈ જવાનું કહેતો પણ નથી. પણ તમે જાણો છો ભાભી, કે મારી દિકરી પણ હવે ઉંમર લાયક થઈ છે અને એનું લગ્ન કર્યા વિના મારો છુટકો નથી. એટલે બધી બાજુનો વિચાર કરતાં મને એમ થાય છે કે જ્ઞાનદાને કોઈ ઠેકાણે મોકલી દીધા વિના છુટકો નથી. એના ઘરમાં રહેવાથી ગામ-વાળાઓ એવો બખેડો મચાવશે કે મારી છોકરીના લગ્નમાં વિઘ્નોનો પાર નહિ રહે.

દુર્ગાનો ક્ષીણ સ્વર બન્ને હોઠની અંદર જ લીન થઈ ગયો. બળાત્કારે એણે કહ્યું—ભાઈ, જ્ઞાનુ ક્યાં જાય ?

અનાથ—ત્યાં સુધી હરિપાલપુર જઇને રહે.

દુર્ગા—ત્યાં તો એ શી રીતે જાય! અને ત્યાં જઇને પણ એનું શું થવાનું છે?

હવે અનાથનાથથી ગુસ્સે થયા વિના ન રહેવાયું, એણે ચિઢાઇને કહ્યું—ભાભી, આ તો તમારી આડાઈ છે. માત્ર પોતાનું બગડતું હોય એટલાને ખાતર તમે બીજાનુંય બગાડવા બેઠા છો.

તમે જેના પરિવારમાં રહો છો, જેમણે તમને અણિને વખતે સથવારો આપ્યો, એમનુંય સારું નરસું તમારે જોવું જોઇએ.

દુર્ગા આનો ઉત્તર ન આપી શકી. માત્ર એક લાંબો નિઃસાસો નાંખીને રહી ગઈ. આ નિઃસાસાની અસરથી અનાથનાથે પહેલાં કરતાં સ્વરને જરા કોમળ કરીને કહ્યું—આ અવસ્થામાં જ્ઞાનદાને મોકલી દેવાથી તમને દુઃખ થશે એ હું કબૂલ કરું છું, પણ બીજો શું ઉપાય? ભાભી, સાચી વાત તો એ છે કે એમાં તમારીય કસુર છે. મેં તમારા ભાઈને જ્ઞાનુના સંબંધમાં પત્ર લખ્યો હતો. એમણે આનો સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો કે હરિપાલપુરમાં તો છોકરીના લગ્નનું નક્કી થઈ ગયું હતું, પણ તમે જ અસંભવિત આશામાં પડીને એની ના પાડી દીધી અને છોકરીને લઈને ત્યાંથી અહીં ચાલ્યા આવ્યાં. નહિ તો આજ ખુશીથી......

ખુશીથી શું થાત એ અનાથનાથે સ્પષ્ટ ન કર્યું. પણ દુર્ગા બરાબર સમજી ગઈ કે એ સ્વાર્થનું પુતળું આમ એકાએક જ્ઞાનદાને મોકલી દેવાની વાત લઇને કેમ પધાર્યા હતા. પોતાની ગાંઠનો એક પણ પૈસો ખર્ચ્યા વિના ભત્રીજીના લગ્નની જવાબદારી પોતાને માથેથી ઉતારી દેવાનો આવો સુઅવસર ગુમાવે એવો અનાથનાથ ગાંડો નહોતો.

અનાથનાથના ગયા પછી કામકાજ પૂરું કરીને જ્ઞાનદા જ્યારે દુર્ગાની પાસે આવી, ત્યારે માતાની દશા જોઇને એ ચોંકી પડી. દુર્ગાદેવીની ઉંડે ઉતરી ગએલી તેજ હીણ આંખો આજે લાલ બનીને ફુલિ ગઈ હતી.

જ્ઞાનદાને જોતાં જ થંભી ગયેલું રુદન જોર કરીને બહાર પડ્યું, ઇશારાથી પાસે બોલાવીને દિકરીની છાતી પર માથું મૂકીને માતા એક નાના બાળકની જેમ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી.

ઘણી વાર પછી જ્યારે રડવાનો વેગ બંધ પડ્યો ત્યારે જ્ઞાનદાએ કહ્યું—બા, આપણને છુટા પાડે એવું આ સંસારમાં ભગવાન વિના

બીજું કોઈ નથી. આ ઘર કંઈ કાકાનું નથી, આ તો મારા બાપનું ઘર છે. બહુબહુ તો કાકા એટલું કરી શકે કે આપણને ખાવાનું ન આપે, અને જ્યારે એ લોકો એટલી માઝા મૂકી દેશે ત્યારે હું ય લાજશરમ છોડીને મારાથી બનશે એટલી મહેનતમજુરી કરીને આપણું ગુજરાન ચલાવીશ. એટલી હિંમત તો મારામાં છે અને એટલું તો મારાથી જરૂર થશે, બા.

આટલું કહીને દિકરી આજે માતા બની ગઈ. માતાને એક નાનાબાળકની જેમ સોડમાં લપાવીને જ્ઞાનદા બેસી રહી. થોડીવારમાં શરીર ઠંડુ થયું અને દુર્ગાને કુદરતી જ નિદ્રા આવી ગઈ. જ્ઞાનદા બિચારી તે રાત્રે મોડે સુધી જાગીને પણ એ નક્કી ન કરી શકી કે કાકા ખાવાનું નહિ આપે તે દિવસે પોતે કઈ અને કેવી મજુરી કરીને પોતાનો અને પોતાની માતાનો નિર્વાહ ચલાવશે? એ દુર્દિનમાં એને કોણ સહાય કરશે?

જ્ઞાનદાને હરિપાલપુર મોકલી દેવાની વાત જ્યારે નાની વહુને કાને પહોંચી, ત્યારે એણે પતિને એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું—તમે કંઈ અક્કલ વિનાના તો નથી બની ગયા ને, કે આવી ચિંતાજનક અવસ્થામાં માતાની પાસેથી દિકરીને જુદી કરવાની વાત મોટી ભાભીની શિખામણે ચઢીને કરવા તૈયાર થયા છો. કસાઈ લોકો પણ તમારા કરતાં વધારે દયાળુ હોય છે.

ગમે તેમ હોય પણ આ કાર્ય અસંભવિત હતું, એટલે અનાથ-નાથ ચૂપ જ રહ્યા.

સ્વમાની દુર્ગા કદાચ આ છેલ્લી અવસ્થામાં પણ દિકરીને લઈને ભાઈને ત્યાં હરિપાલપુર જવાનો વિચાર કરત, પણ ત્યાં પેલા પાંચ છોકરાંની માતાને સગર્ભા અવસ્થામાં લાત મારીને મારી નાખનાર સુપાત્રનું સ્મરણ થતાં જ એનું કાળજું કંપી ઉઠતું હતું.

બીજે દિવસે દુર્ગાએ અનાથનાથને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને દિયેરના બન્ને હાથ પોતાના હાથમાં લઇને કહ્યું—ભાઈ, આજે સગપણમાં તમે નાના અને હું મોટી ન હોત તો તમારા પગ પકડીને એ ભિક્ષા માગત કે ભાઈ, તમારું મન માને ત્યાં આ દિકરીનું લગ્ન કરી નાંખો, પણ આ અંત સમયે એને મારાથી વિખૂટી ન પાડશો.

આટલું કહીને દુર્ગાએ જ્ઞાનદાનો હાથ એના કાકાના હાથમાં મૂકયો.

અનાથે પોતાના હાથ ખેંચી લઈ ને કહ્યું—બીજાને ખાતર હું સમાજમાંથી બહિસ્કૃત થઈ રહ્યો છું. મેં કંઈ પ્રયત્ન કરવામાં બાકી રાખી નથી, પણ ભાભી હું શું કરું? સ્મશાનમાં સૂતેલું મડદું પણ આ દિકરી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર નથી થતું. હા, પણ એટલું તો કહો કે તમે તમારી બંગડીઓનું શું કર્યું?

દુર્ગાએ કહ્યું—એ તો તમારા ભાઇના તેરમાને દિવસે જ વેચી નાંખી હતી ભાઈ!

અનાથે હાથ ઉલ્ટાવીને કહ્યું—તો હવે હું શું કરી શકું? તમારી પાસે એક પૈસો તો છે નહિ, અને છોકરીને જુદી પાડવાય રાજી નથી. આનો અર્થ તો એવો કે તમારે મારે ગળે પથરો બાંધીને મને કુવામાં નાંખવો છે. બીજું શું?

ક્રોધથી ફુલાઇને અનાથનાથ ચાલ્યા ગયા.

એમના ગયા પછી દુર્ગાદેવી થોડી વાર સ્થિર બેસી રહી. આસપાસ જોઇને બોલી—જ્ઞાનુ, રાત પડી, દીવો બીવો કર કંઈ!

છોકરી ઉત્તર આપે તે પહેલાં જ માતા કઠણ સ્વરે બોલી ઉઠી—મોત પણ નથી આવતું! રાજકન્યાની જેમ મોઢું ફુલાવીને બેઠી છે તે! આટલી ધિક્કારાય છે તોય મરી નથી જતી! પેલા યદુ ઘોષનો એકનો એક દિકરો આ તાવમાં ત્રણ જ દિવસમાં મરી

ગયો, પણ તારું મોત આ એક વરસની માંદગીથી ય નથી આવતું. યમરાજ પણ તારાથી હારી ગયા હશે. બીજી કોઈ છોકરી હોત તો આજ સુધી કોઈ કુવો તળાવ પણ શોધી લેત! રાતદિવસ તારી બળતરાજ મારો જીવ લેવા બેઠી છે.

દિકરીને હાથનો હડસેલો મારીને દુર્ગા પાસું ફેરવીને સુઈ રહી.

ખરી રીતે તો માતાનું કહેવું જ સાચું હતું, કે બીજી કોઈ છોકરી હોત તો લાજ અને ઘૃણાની મારી આત્મહત્યા કરી લેત. આવી રીતે ઘણી છોકરીઓએ આત્મહત્યા કરી છે, પણ કોણ જાણે ભગવાને આ છોકરીને તો પૃથ્વીમાતાની જેમ સહનશીલ બનાવી હતી.

જ્ઞાનદા ચુપચુપ ઉઠીને ઘરનું કામકાજ કરવા ચાલતી થઈ. જતાં જતાં આટલું મોટું અપમાન સહન કરીને ક્ષણભર આત્મ-વિસ્મૃત થઈને એણે એટલું જ કહ્યું—મા, મરતાં તો મને આવડે છે! માત્ર તમારા દુઃખનો ખ્યાલ કરીને હું મરેલી જેવી જ જીવતી રહી છું.

ઘરમાં દીવો સળગાવીને, એક નાનો દીવો હાથમાં લઈને જ્ઞાનદા તુલસીક્યારા પાસે ગઈ. હિંદુઓની નાની કન્યાઓ બચપણથી જ નાના છોડવાઓને દેવ માનીને પૂજતાં શીખે છે.

તુલસીક્યારાની પાસે જતાં જ જ્ઞાનદા પોતાની જાતને સંભાળી શકી નહિ. પ્રણામ કરવા બેઠી તે પાછું ઉઠાયું જ નહિ. સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરતી કરતી તે જમીન પર જ પડી રહી.

અંતરાત્મા દુઃખથી ચીસ પાડી ઉઠ્યો—ઓ ભગવાન! ઓ દયામય! આજ કેટલે વર્ષે મારા બાપુને તમારા ચરણોમાં સ્થાન આપ્યું છે, હવે મને અને મારી દુઃખી માતાને પણ તમારી ગોદમાં લઈ લ્યો. હવે અમારાથી વધારે સહન નથી થતું.

૯

ચૈત્રના આખરી દિવસોમાં ઋતુ અનુકૂળ ન હોવાને કારણે, નાની વહુ પોતાને પિયેર ન જઈ શકી. પણ એ મહિનો પૂરો થયો કે તરતજ, એનો નાનો ભાઇ, પોતાની બહેનને તેડવા આવ્યો.

આજે શુભ દિવસ હતો. તહેવાર ઉપરાંત આજે યાત્રાનો દિવસ હતો. એટલે આ અવસરે, અતુલ પણ પોતાને ઘેર આવ્યો હતો. સ્વર્ણમંજરીએ આજે એને પોતાને ઘેર નિમંત્રણ આપ્યું હતું.

બપોરે અતુલ અને માધુરીના મામા બન્ને જમવા બેઠા. સ્વર્ણમંજરી પાસે બેસીને એમને જમાડતી હતી.

એણે જાણી જોઇને પીરસવાનું કામ માધુરીને સોંપ્યું હતું. પરંતુ રસોઇની લગભગ બધી જ વસ્તુઓ જ્ઞાનદાએ તૈયાર કરી હતી. પણ બહારનો કોઈ માણસ પૂછત તો સ્વર્ણમંજરી, આ સાચું જુઠાણું તરતજ કહી દેત કે, એ જ્ઞાનુડીને તો અમે અમારા રસોડામાં અડકવાય દેતા નથી.

એટલે કોઈની થાળી પીરસવી, એ જ્ઞાનદાને માટે નિષેદ્ધ કાર્ય હતું. એ ઉપરાંત, એ બિચારી લજ્જાની મારી કોઈની આગળ નીકળતી પણ નહોતી. જ્યાં સુધી બને, ત્યાં સુધી ઘર શિવાયના માણસોની દૃષ્ટિથી એ હંમેશા પોતાની જાતને બચાવી લેતી.

અતુલની સાથે માધુરીનું લગ્ન થવાનું હતું, એટલે જ એ સુંદરી રૂપાળા શણગાર સજીને, આખી દુનિયાની લાજશરમ પોતાનામાં પ્રગટ કરીને, પોતાના અનાડી હાથે પીરસવામાં જ્યારે ભૂલ ઉપર ભૂલ કરતી ત્યારે હેતાળ કાકી સ્વર્ણમંજરી ક્યારેક મશ્કરીમાં, ક્યારેક ગાળ દઇને અને ક્યારેક હસવામાં એ ભૂલોને દાબી દેવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરતી. એજ વખતે આખી દુનિયાનો તિરસ્કાર સહન કરતી બિચારી જ્ઞાનદા રસોડાના એક ખૂણામાં બેઠી બેઠી રસોઈ ગોઠવીને માધુરીને મદદ કરતી હતી, અને ભૂલો ઓછી થાય એની કાળજી લેતી. પણ માધુરીનું અજ્ઞાન આ સહૃદય સહાય છતાં ઉઘાડું પડી જતું.

સ્વર્ણમંજરીએ વાતમાં ને વાતમાં માધુરીના લગ્નની વાત છેડી, ત્યાં તો એ નાસીને રસોડામાં જઈ પહોંચી.

જ્ઞાનદાએ પૂછ્યું—શું જોઇએ બહેન ?

માધુરી—કંઇ નહિ બહેન! પણ મારાથી હવે આ કવાયત નહિ થાય.

બસ, એ તો હાથમાંની થાળી ધબ દઇને જમીન પર પછાડીને બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

સ્વર્ણમંજરીએ બહારથી જરા બૂમ પાડીને કહ્યું—બેટા, જરા મીઠું લાવજે.

પણ મીઠું પીરસવા માટે માધુરીનો પત્તો નહોતો.

સ્વર્ણે થોડી વારે પાછી બૂમ પાડી—માધુરી, તારા મામા મીઠા વિના બેઠા છે, જરા જલદી આપી જા.

તો પણ માધુરી ન આવી. સ્વર્ણમંજરીએ ક્રોધમાં બૂમ પાડીને કહ્યું—કેમ કોઇ સાંભળતું નથી! મહેમાનોને અધૂરા જ જમાડવા છે?

આટલું છતાં પણ, જ્યારે માધુરી ન આવી ત્યારે જ્ઞાનદાએ ચૂપ બેસી રહેવું ઉચિત ન માન્યું. એણે વિચાર્યું, મીઠું તો એવી વસ્તુ છે, કે જે હાથ અડકાડ્યા વિના પણ પીરસી શકાય છે. એટલે જ કદાચ આ આજ્ઞા કાકીએ આમ પોતાની ઉપર કરી હશે. આમ મન મનાવીને, મેલી અને થીગડાં મારેલી સાડીથી અંગ ઢાંકતી જ્ઞાનદા, હાથમાં મીઠું લઇને બારણા આગળ આવીને ઉભી રહી. જમનારાઓની નજર ન પડી પણ સ્વર્ણમંજરીએ જોઈ લીધું. એણે કઠોર સ્વરે પૂછ્યું—માધુરી ક્યાં ગઈ?

જ્ઞાનદાએ રસોડામાંથી જ બહુ ધીરે અવાજે કહ્યું—ખબર નથી, બહાર ગઈ છે.

સ્વર્ણમંજરી બોલી—એટલે તું આવી એમ ને? એક વાતને માટે તને કેટલી વખત મનાઈ કરું? હજારવાર કહી ચૂકી કે તારું મોઢું જોવાથી સાત પેઢી નરકમાં જાય છે, તું મારી સામે ન આવીશ. આજે અતુલ જમવા આવ્યો છે, એટલે તારે કોઇને કોઇ રીતે અહીં આવવું જ જોઇએ, એમ ને? મીઠાનું વાસણ અહીં મૂકી જા.

વાસણ મૂકીને જ્ઞાનદા ચાલી ગઈ. એ ત્યાંથી જીવતી એટલા માટે પાછી ગઈ, કે ધરતી માતાએ ફાટીને એને માર્ગ ન દીધો.

સ્વર્ણે પોતે ઉઠીને મીઠું પીરસી દીધું.

પાછી પોતાની જગાએ બેસીને અતુલને સંબોધીને કહેવા લાગી—તું તો પુરુષ છો. તને વળી શરમ કેવી, કે નીચું મોઢું રાખીને જમે છે?

માધુરીના મામાએ પૂછ્યું—આ છોકરી કોણ છે?

સ્વર્ણે જરા હસીને કહ્યું—કોઈ નહિ, તમે તમારે જમો.

પરંતુ અતુલને માટે બધું ખાવું સ્વાદહીન બની ગયું. પુરીનો કોળિયો કોઈ રીતે એના ગળામાં ઉતરતો જ નહોતો. આજે એ માધુરીને જોઇને એના રૂપ પર જરૂર રીઝી ગયો હતો, વળી જ્ઞાનદા-નેય એ સારી પેઠે ઓળખતો હતો, આ વખતે જ્ઞાનદા એને ચાહતી હતી, કે એનો તિરસ્કાર કરતી હતી, એની એને ખબર નહોતી. તથાપિ એક દિવસ તો એ પોતાને પ્રાણથી પણ અધિક પ્યાર કરતી હતી, એ વાતની અતુલને બરાબર ગમ હતી. પરંતુ એ દિવસોમાં પણ, કોઇ દિવસ જ્ઞાનદાએ મર્યાદા મૂકીને, એની સામે આવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. એટલે અતુલથી જ્ઞાનદાને માથે ઢોળાયલો નિર્લજ્જતાનો આરોપ ન સહન થયો.

ત્રીજે પહોર, નાની વહુ પોતાની દિકરી માધુરીને લઇને પિયેર ચાલી ગઈ. પરંતુ જતી વખતે એ દુર્ગાને ન મળી. માત્ર રસોડામાં જઇને છાનીમાની જ્ઞાનદાના હાથમાં દસ રૂપિયાની નોટ મૂકીને ગુપચુપ ચાલી ગઈ. જ્ઞાનદાનાં પ્રણામ પણ એણે પૂરા ઝીલ્યા નહિ.

આખાય ઘરમાં એક જ એવું માણસ હતું, જે આ છોકરીના અંતઃકરણ સુધી પહોંચ્યું હતું; અને તે નાનીવહુ પણ આજે કોણ જાણે કેટલા દિવસને માટે બીજે ઠેકાણે ચાલી ગઈ.

નાનીવહુના રહેવાથી પણ જ્ઞાનદાનું કંઈ ખાસ દુઃખ ટળે એમ નહોતું. કોઇની વ્યથામાં હમદર્દી બતાવવી અને એનું દુઃખ દૂર કરવું એ એક વસ્તુ છે, પણ આ વસ્તુ બધા જ કરી શકતા નથી. તો પણ નાની કાકીને જતી જોઇને આજે જ્ઞાનદાનું અંતર રડી પડ્યું.

વૈશાખ અડધો વિત્યો હતો. એક દિવસ, અનાથનાથના ઑફિસ જવાને વખતે સ્વર્ણમંજરી આખી દુનિયાની ચિંતા મુખ પર લાવીને એની પાસે આવીને ઉભી રહી.

અનાથબાબુએ ડરીને પૂછ્યું—શું થયું ભાભી?

સ્વર્ણે કહ્યું—ભાઈ, તમે આ શું કરો છો? દુર્ગા વહુનો આ તો અંતકાલ છે!

અનાથનાથે હાથમાંનો હુક્કો નીચે મૂકીને કહ્યું—હેં! શું કહો છો, ભાભી? મને તો આની જરાય ખબર જ ન પડી.

સ્વર્ણે કહ્યું—ના, ના, એટલી બધી ગંભીર નથી કે આજે મરી જાય. પણ એટલું ખરું કે હવે એ વધારે દિવસ નહિ કાઢે. બહુ બહુ તો પંદર દિવસ તો હદ થઈ. ત્યાર પછી છ મહિના કે વરસ સુધી પેલી રાંડ જ્ઞાનુડીનું લગ્ન નહિ થઈ શકે. પણ આપણી માધુરીનું લગ્ન જલદી કરી નાંખીએ તો સારું. હું તો આ અષાઢમાં જ એનું લગ્ન કરી દેવાની છું. આવો છોકરો દીવો લઇને શોધવા જઈશું તો પણ નહિ મળે. એ ઉપરાંત, સૌથી મોટી વસ્તુ તો એ છે કે, આપણે એક પૈસોય આપવો નહિ પડે. છોકરાએ પોતે થઇને આપણી માધુરીને પસંદ કરી છે. એ એના રૂપગુણ પર મોહિત થયો છે. એટલે એની માનું હવે કશું જ નહિ ચાલે. નકામી વાર કરવામાં આવી તક હાથથી હું તો નથી જવા દેવાની.

અનાથનાથે ડરીને ગરદન હલાવીને કહ્યું—ના ના, એવું તે કંઈ થાય ભાભી! તમે મારા ઘરના માલીક છો. કરતા કારવતા તો ઘરમાં તમે જ છો ને. તમારી તો એ છોકરી છે. તમે તમારી છોકરીને તમારી બહેનના દિકરા સાથે પરણાવો, એમાં હું ચું કે ચાં નથી કરવાનો, બસ?

સ્વર્ણમંજરીએ ગર્વથી કહ્યું—એ તો મને વિશ્વાસ છે, કે તમે મારી વાત ઉથાપો એવા નથી. આજ સુધી મારી એકે વાત તમે ટાળી નથી. એટલે જ હું કહું છું કે હું જે કહું તે કરો. હવે વધારે વિચાર કરવાની જરૂર નથી. જેમ બને તેમ જલદી, આ

બલાને હવે આપણા ઘરમાંથી કાઢો. એ કર્યા વિના માધુરીનું લગ્ન ન થાય. આમ તો ફળિયાના નફ્ટ સ્ત્રી પુરુષો જાતજાતની વાતો કરે છે. અને ન કરે નારાયણને દુર્ગા વહુને કંઈ થઈ ગયું તો આપણે નકામા મુશ્કેલીમાં પડી જઈશું. તમે મનમાં બરાબર માનજો કે ગ્રાનુડી તો તમારા ઘરનું મુડદું છે. એ મુડદાને જલદી બહાર કાઢો, નહિ તો એના સડાની બદબોથી આપણું રહેવું મુશ્કેલ બની જશે.

મોટી ભાભીની દરખાસ્ત પર વિચાર કરતા કરતા અનાથનાથ ઑફિસમાં ચાલ્યા ગયા.

ઘણા દિવસ પછી, એક દિવસ બપોરે સ્વર્ણમંજરીએ દુર્ગાને દર્શન દીધાં. કોઈ પણ જાતના ભાવ વિના પૂછ્યું—દુર્ગાવહુ, આજે તબિયત કેમ છે?

દુર્ગાએ મહાકષ્ટે પાસુ બદલીને, હાથને જરા ઉલ્ટાવીને કહ્યું—તબીયત તો ઠીક છે. હવે તો બહેન ઈશ્વરને ઘેર જવાનો સમય છે. તમે એટલો જ આશીર્વાદ આપો કે મારે હવે વધારે ભોગવવું ન પડે.

સ્વર્ણમંજરીએ સહાનુભૂતિના સ્વરે કહ્યું—દુર્ગા વહુ, એવું ગાંડુ શું બોલે છે! એ તો ભગવાન કરશે તો ઠીક થઈ જશે.

દુર્ગા ચૂપ રહી. આ કથનનો એણે પ્રતિવાદ ન કર્યો.

એટલે સ્વર્ણમંજરીએ કામની વાત છેડતાં કહ્યું—હા, હું એ કહેવા આવી હતી કે છોકરી ઉમર લાયક છે, એટલે વર એકદમ છોકરો હશે, તે કેમ ચાલશે? વરની ઉંમર જરા વધારે છે પણ એજ ઠીક છે. એને માબાપ નથી, એટલે પોતેજ પોતાના ગામથી છોકરીને જોવા આવનાર છે, એવો પોતાના માણસ સાથે સંદેશો મોકલ્યો છે.

કોઈના માબાપ અમર હોય તો જુદી વાત, પણ સ્વર્ણમંજરીએ વરની જે ઉમર કહી, તે ઉંમરે તો કોઈનાજ માબાપ જીવીત ન રહી શકે.

સ્વર્ણે કહ્યું—હવે તો કાળીમાતા એટલી કૃપા કરે, કે એ છોકરીને પસંદ કરી લે; એટલે તારા દિયેરની મહેનત સફળ થાય. દેવા લેવાનું તો પાછળથી થઈ રહેશે.

વાત પૂરી થાય તે પહેલાંજ, દુર્ગા આગ્રહની મારી ઉઠીને બેઠી થઈ ગઈ, અને આંખોમાં આંસુ ભરીને, જેઠાણી ભણી જોઇને કહેવા લાગી—મોટી બહેન, તમે જરા ધ્યાનપૂર્વક જો જો, કે અહીંની વાત પણ ન બગડે. હું એટલું જોઇને મરું...કહેતાં કહેતાં દુર્ગાની આંખમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં.

સ્વર્ણે કહ્યું—દુર્ગા વહુ, હું તો મારાથી બનતું બધું જ કરતા નથી ચૂકતી. હું તો રાતદિવસ ઠાકોરજીને એજ પ્રાર્થના કરું છું કે, હે નારાયણ! ગમે તેમ કરીને આ છોકરીનું ઠેકાણું પાડી દો. અને છોકરીનું લગ્ન ઇશ્વિર કરશે તો તું તારી આંખે જરૂર જોઇશ.

દુર્ગાએ ચૂપચાપ પાલવથી આંસુ લૂછ્યા. સ્વર્ણે લાગ જોઇને વાત શરૂ કરી—બિચારો અનાથ બાળબચ્ચાવાળો રહ્યો. કહેવાના દોઢસો રૂપિયા પગાર મળે છે. પણ એક પૈસો ખર્ચમાંથી બચતો નથી. બિચારો એની પોતાની દિકરીનું લગ્ન પણ કોણ જાણે કઈ રીતે કરશે, એય પ્રભુ જાણે. એમાંથી કેમ કરીને છૂટવું એ ચિંતામાં હું અડધી થઈ ગઈ છું. એમાંય જ્ઞાનુના લગ્નનું ખર્ચ પણ, એને માથે પડ્યું એટલે એ બિચારો શું કરે? તું તો બધું સમજે છે દુર્ગાવહુ. અનાથનાથથી શરમના માર્યા તારે મોઢે નથી કહેવાતું, પણ મારી દ્વારા કહેવડાવ્યું છે કે, ખર્ચને પહોંચી વળવા તું આ ઘરમાંનો તારો ભાગ ઘરેણે આપવાની હા પાડે, તો મુશ્કેલી ઓછી થાય ખરી. તારે કશું જ કરવાનું નહિ રહે, માત્ર અંગુઠાની છાપ દસ્તાવેજ પર કરી આપજે. કેવળ અંગ ઉધાર તો આજ કોઇએ ધીરવા તૈયાર નથી થતું. આ કળિયુગ જ એવો છે કે તમે મરો કે જીવો કોઈ તમારો વિશ્વાસ નહિ કરે.

દુર્ગા તરત બોલી ઉઠી—બહેન, હવે હું કેટલા દિવસ જીવવાની છું. તમે જે કહો તે કરવા હું તૈયાર છું. તમે માત્ર એટલું ધ્યાન રાખજો કે, મારી દુઃખી દિકરીને સાસરામાં એકલું દુઃખજ ન મળે.

"ના, ના, દુઃખીતે શી રીતે થાય? બાપ અને કાકા, મા અને કાકીમાં વળી ભેદ શું છે? આવું ન હોત તો હું શા ખાતર ખાવું પીવું છોડીને, આ છોકરીની ચિંતામાં રાતોના ઉજાગરા કરત? મારે મન તો માધુરી એવી જ્ઞાનદા." જ્ઞાનુ, બેટા તારી બાના આંસુ જરા લૂછ અને ઓશીકે બેસીને જરા પંખો નાંખ.

આટલું કહીને એકી સાથે આશા અને વિશ્વાસ દઇને દુર્ગાના ભાગનું ધર હોઇયાં કરી જવાનો ત્રાગડો રચીને સ્વર્ણમંજરી ચાલી ગઈ.

આજે ઘણા દિવસ પછી, દુર્ગાના નિર્બળ અને સુક્કા મુખ પર આનંદની પ્રભા ચમકી. દિકરીના હાથમાંથી પંખો લઇને, પોતાનો નબળો હાથ સ્નેહપૂર્વક માથે ફેરવી, દુર્ગાએ કહ્યું—બેટા, ઘડીક અહીં જ સૂઈ જઇને આરામ લે.

દુર્ગા જબરજસ્તીથી દિકરીને છાતી સરસી ચાંપીને કહેવા લાગી —બેટા, તું એવી અભાગણી માતાને પેટે અવતરી, કે ચિંતા અને મજુરી કરતાં તારા શરીરની આ દશા થઈ. અને જો જન્મી તો દિકરો થઇને કેમ ન અવતરી?

ઘણે દિવસે માતાનું વાત્સલ્ય મેળવીને, દિકરીની આંખોમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં. આમને આમ બન્ને માદિકરી નિદ્રાધીન થઈ ગયાં. એકાએક માતાનો હડસેલો વાગવાથી જ્ઞાનદા ઝબકીને જાગી ગઈ.

માતાએ કહ્યું—ઉઠો બેટા, સગી સાંઝ થઈ ગઈ. જા દિકરા, મારી પેટીમાં એક સાબુનો ટુકડો પડયો છે, તળાવે જઇને જરા હાથ મોઢું ધોઈ આવ.

માતાની આજ્ઞા પ્રમાણે જ્ઞાનદાએ માતાની પેટીમાંથી ઘણા દિવસનો જુનો સાબુનો એક ટૂકડો કાઢ્યો, અને રૂમાલ લઇને તળાવે ગઈ. માતાએ ખૂબ ચોળીને હાથ મોં ધોવાની અને જલદી પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી. કારણ પેલા લોકો કોણ જાણે ક્યારે આવે.

તળાવથી પાછી ફરીને જ્ઞાનદાએ જોયું તો એના અચરજની સીમા જ ન રહી. મૃત્યુના મુખમાં પડેલી માતા, મુશ્કેલીએ ખસી ખસીને, પોતાની પેટીમાંથી સંઘરી રાખેલી પોતાની એક છાપેલી સાડી અને કબજો હાથમાં રાખીને, દિકરીની રાહ જોતી બેઠી હતી. દિકરીના આવતાંની સાથે જ કહ્યું—બેટા, ભૂલ થઈ તે તારા વાળ ન ઓળ્યા. કાંઈ નહિ, લે હમણાં ઓળી આપું.

છોકરીએ અતિશય દયામણા અવાજે કહ્યું—નહિ બા, તમારે પગે પડું છું. એ કાર્ય તમારાથી નહિ થાય. તમે જઇને સૂઈ રહો. હું મારી મેળે ઓળી લઉં છું. તમે જો ન માનો તો મારા સમ.

દિકરીની વાતો સાંભળીને આજે માતા હસી પડી. માથું હલાવીને કહ્યું—મારાથી નહિ બને એ પણ તેં ઠીક કહ્યું. જ્ઞાનુ બેટા, તને ખબર છે કે મારી પાસે વાળ ઓળાવવાને આખા મહેલ્લાની છોકરીઓની પડાપડી થતી હતી? બેટા, આવ આજે તારા વાળ ઓળવાનું મને ખૂબ મન છે.

જબરજસ્તીથી પાસે બેસાડીને, ખૂબ પ્યારથી મન મૂકીને માતાએ દિકરીના વાળ ઓળ્યા અને કદાચ છેલ્લી વાર જ એને શણગાર્યાં, પગે મેંદી લગાવી અને સેંથામાં સિંદુર પૂર્યું. હર્ષથી પુલકિત થઇને દિકરીને મીઠું ચુંબન લેતાં માતા બોલી—બેટા, લોકો કહે છે કે તું કાળી છું. હા રંગ જરા કાળો છે, પણ આવું ગરવું મુખડું અને આવી સુંદર આંખો મેં હજી નથી જોઈ!

માતાનું વાત્સલ્ય આ બધું કરૂપ કે નિર્બળતા ક્યાં જોઈ શકે છે, એનો દુર્ગાને ખ્યાલ જ નહોતો. દુર્ગાને એક દિલગીરી થઈ કે

આ વખતે દિકરીને પહેરાવવા પોતાની પાસે એક પણ ઘરેણું નથી, પણ આ દુઃખ તો કોણ જાણે ક્યારે અજ્ઞાત ભાવે દૂર થઈ ગયું તેની એને પોતાને પણ ગમ ન પડી.

હજી સમી સાંઝ થઈ નહોતી. દિવસ જરા જરા બાકી હતો. હવે તો એને કોઈ રીતે સૂવાની ઇચ્છા જ ન થઈ. બધું દુઃખ ભૂલીને દિકરીને સોડમાં લઈને બેસી રહી.

જ્ઞાનદાને જોવા આજે લોકો આવવાના છે, એ સાંભળીને પડોશી નીલકંઠ સુકરજીની પત્ની આવી. તરંગિણી જે નણંદ થતી હતી, તે પણ આવી. વખતસર છોકરીને જોનારા પણ આવી પહોંચ્યા. દિકરીને બહારની બેઠકમાં બોલાવવામાં આવી. સ્ત્રીઓ પાસેના ઓરડામાંથી ઝાંકી ઝાંકીને જોવા લાગી.

પોતાના એકના એક દિકરાને જીવલેણ ઓપરેશન થતું હોય, એટલી વાર એના આંધળા પિતાને જે બેચેની અને દર્દ થાય એવી જ બેચેની અને એવું જ દર્દ આ વખતે દુર્ગાને થતું હતું. એ પોતાની રોગશય્યા પર એકલી જ બેઠી બેઠી અધીર ઉત્કંઠાપૂર્વક પરિણામની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી.

વર અને ગોર મહારાજે ચાહપાણી પીને પ્રસ્થાન કર્યું. દુર્ગાએ જાણ્યું કે એ લોકો ગયા. એ લોકોની ભાડાની ગાડી ધડધડ કરતી ચાલી ગઈ, એ પણ એણે સાંભળ્યું. ત્યાર બાદ તરંગિણીએ આવીને એક લાંબો નિઃસાસો નાંખીને દુર્ગાને સમાચાર કહ્યા કે એ લોકોને છોકરી ન ગમી.

દુર્ગા આંખો મીંચીને પડી રહી. એણે આગળ એક પણ પ્રશ્ન ન કર્યો. તરંગિણી વગર બોલાવ્યે બોલી—બહેન, એમાં એ લોકોનો શું વાંક? છોકરી ના શરીરમાં હાડકા શિવાય બીજું કંઈ રહ્યું નથી. એવી છોકરીને કોણ પસંદ કરે? અમે તો બધા એને બચપણથી જોતા આવ્યા છીએ. દુર્ગાબહેન, મારું માનો તો જ્ઞાનુને થોડા દિવસ

કંઈ ખવડાવો પીવડાવો તો એ કંઇ માણસના વાનમાં આવે. તાવને લઇને છોકરીનાં હાડકાં નીકળી આવ્યાં છે. આટલું મોડું થયું ત્યારે એક વરસ વધારે જરા કાળજી લઇને આટલું કરો. આજ છોકરી પછી ગમે તેને ગમી જશે.

"એ બધું સાચું, પણ એવો સુયોગ કયાં? એટલા પૈસા કયાં? એક વર્ષ થોભીને હાડકાં સમાવવાનો વખત કયાં છે? છોકરી તો ચૌદ વર્ષ પૂરા કરીને પંદરમાં વર્ષમાં પ્રવેશ કરી ચૂકી છે! પૂર્વજો તો જેટલી વાર થાય છે, તેટલા નરકના અંધારા કુવામાં વધારે ને વધારે ઉંડા ઉતરતા જાય છે! અને આ કંઈ કુળવાન ઘરની ય કન્યા નથી. ગામના આગેવાનો નાતબહાર મૂકવાની ધમકીઓ આપીને લાલપીળી આંખો દેખાડે છે! હવે રાહ જોવાની તો વાત જ કયાં છે? અહીં તો ગમે તેને ગળે વળગાડો, કાલે વિધવા થતી હોય તો વાંધો નહિ, પણ કોઈ મરણોન્મુખ વૃદ્ધને પરણાવો પણ ધર્મની રક્ષા કરો અને પૂર્વજો ને નરકમાં જતા અટકાવો!"

આ વિના બીજી સલાહજ મળતી નહોતી. હજી દીવા થયા નહોતા. એ અંધારામાં જ્ઞાનદા પોતાના લાંછિત અને તિરસ્કૃત શણગારની સામગ્રી ઉતારવા, ગુપચુપ અંદર આવી. દુર્ગા મુડદાની જેમ પડી હતી. થોડી વાર રાહ જોઇને અભાગી દિકરી ગુપચુપ આવીને માતાના પગ પાસે બેસી ગઈ. માતાએ જાણીને પણ શ્વાસ ન લીધો. રાહ જોઈ જોઇને આખા દિવસની થાકેલી જ્ઞાનદા ભૂખીને તરસી માતાના પગ આગળ જ ઉંઘી ગઈ.

૯૦

દુર્ગાદેવીની એવી અવસ્થા હતી, કે ઘડીમાં શું થશે એનું કંઈ કહેવાય એમ નહોતું. આવી દશામાં પણ જ્યારે એણે પાડોશની સ્ત્રીઓને મોઢેથી શાસ્ત્રવાણી સાંભળી કે આટલી મોટી કુંવારી કન્યા એના પૂર્વજોને નરકમાં લઈ જાય છે, એટલું જ નહિ પણ, એ પોતે મૃત્યુ પામશે તો નરકમાં ય એને સ્થાન મળવાનું નથી. આ બધી શાસ્ત્રીય વાતો સાંભળીને પરલોકની યાત્રાને માટે પ્રસ્થાન કરવાની તૈયારી કરતી દુર્ગાનો પીળો ચ્હેરો પુણી જેવો સફેદ થઈ ગયો.

ઘણા દિવસથી સતત આઘાતો સહન કરી કરીને દુર્ગાનું હૃદય સૂનું થતું જતું હતું. એટલું જ નહિ પણ, ત્યાંથી સ્નેહ કે વાત્સલ્યની ભિનાશ પણ ધીરે ધીરે સૂકાતી જતી હતી. જે પુત્રી ઉપર એની અપાર મમતા હતી, અને જેને વ્હાલ કરતાં એ થાકતી નહોતી, તેજ પુત્રીને દૃષ્ટિ સમીપ જોતાં એની વેદનાનો પાર નહોતો. તેમાંય આજની નિષ્ફળતા સાંભળીને તો પોતાની પરલોક યાત્રાની વચ્ચે

કંટક બનીને ઉભેલી પોતાની દિકરીની વિરૂદ્ધ એનું આખું હૃદય કઠોર પત્થર જેવું બની ગયું. એમાં મમતા, મોહ કે સ્નેહનો તો અંશ જરાય બાકી નહોતો.

આખરે અનાથબાબુને બોલાવીને એણે કહ્યું—ભાઇ, મેં સાંભળ્યું છે કે, પેલા ફળિયાવાળા ગોપાલ ભટ્ટાચાર્ય ફરીથી લગ્ન કરવાના છે. મારા મરતા પહેલાં તમે એક વાર ત્યાં આખરી પ્રયત્ન ન કરો?

અનાથને આમાં બિલકુલ શ્રદ્ધા નહોતી. એટલે એણે વાત ઉડાવી દેવાના આશયથી કહ્યું—નાના, ગોપાલ ભટ્ટાચાર્ય હવે તે શું ફરી લગ્ન કરે! કોઇએ તમારી મશ્કરી કરી હશે ભાભી!

દુર્ગાએ નિઃશ્વાસ મૂકીને કહ્યું—ભાઈ, આવે વખતે મારી મશ્કરી કોણ કરે? ભાઈ, એમની ઉમરવાળા પુરુષો બીજું લગ્ન કરે છે ખરા! હું તમને વિનંતિ કરું છું, તમે જઇને તપાસ તો કરી આવો. જીવતાં તો મારાથી કંઇ શુભ ન થયું, પણ હવે મર્યા પછી મારા મુખમાં દેવતા મૂકનાર પણ કોઇ નહિ મળે?

આ વખત દુર્ગાને સૌથી મોટી આ જ આશંકા હતી. એને આ અંત સમયે એવું થતું હતું કે, આ છોકરીને નવ મહિના ગર્ભમાં રાખી, એનું લાલનપાલન કર્યું એ બધું મિથ્યા જશે? જેને હાથે મર્યા પછી અગ્નિ પણ ન પામું, એ છોકરી શા માટે પેદા થઇ?

ગભરામણની મારી ત્રણ વખત પ્રયત્ન કરીને એ બિછાનામાં જ બેઠી થઇને બોલી—ભાઈ, ગમે ત્યાં થાય, ગમે તેની સાથે થાય અને ગમે તેવી રીતે થાય, પણ મારા મરતા પહેલાં, એ કાળમુખીનું ક્યાંય લગ્ન કરી દો. ભાઈ, મારા આ મરતી વખતના આશીર્વાદ પામીને તમે રાજા જેટલા સુખી થશો.

આમાં તો અનાથનાથનો પણ સ્વાર્થ ઓછો નહોતો. એટલે એજ દિવસે અનાથબાબુ ગોપાલ ભટ્ટાચાર્યને ત્યાં ખુશખબર પૂછ-

વાને બહાને ગયો. એ ફરી પરણવાના છે, એ ખબર સાચી સાંભળીને એને જરા અચંબો થયો. માત્ર ગોપાલ ભટ્ટાચાર્ય ફરી પરણવાના છે એટલી જ ખબર પડી હોત તો, અનાથનાથને બહુ નવાઈ ન લાગત પણ એણે તો એ પણ સાંભળ્યું કે, ચાર પાંચ છોકરીઓના માબાપ, પોતાની પુત્રીઓનો ભાર પોતાને માથેથી ઉતારવા, ગોપાલ ભટ્ટાચાર્યની ખુશામત કરી ગયા હતા, ત્યારે તો એ દંગ જ થઈ ગયો.

અહીં આવી સ્થિતિ હતી છતાં, જેણે જેણે સાંભળ્યું કે, દુર્ગા પોતાની દિકરીનું લગ્ન, અહીં કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે સૌએ છી છી કહીને ફિટકાર જ દેખાડયો. આટલો ફિટકાર છતાં, દુર્ગાનું મન ચલિત ન થયું. એ તો આ વખતે મરવાની અણિ પર હતી, એટલે ગમે તે ભોગે, એને તો જ્ઞાનદાનું લગ્ન જોવું હતું. અને આજ એની અંતિમ અભિલાષા હતી.

બંગાળીની દિકરી હતી. કેટલા જન્મોથી શાસ્ત્રની વેદી પર જે કન્યાઓનું બલિદાન દેતી આવી છે, તે આજે આવું સામાન્ય કૂડું કામ કરતાં, તે શી રીતે અચકાય? દુઃખ ઓછું હતું તે વળી ગોપાલ ભટ્ટાચાર્યે કહેવડાવ્યું કે, એ પોતે પહેલાં છોકરીને જોશે; ત્યાર પછી જ લગ્નની હા કે ના પાડશે. આ દુર્ભાગી દેશની વિશિષ્ટતા છે કે, આવા કાળના મુખનો ગ્રાસ બનેલા વૃદ્ધો પણ, આ જાતનો શોખ રાખી શકે છે!

ગરમીની ઋતુમાં સુકાયલી ઘાસ, જેમ પાણીના એક જ છંટકાવથી પાછી લીલી બની જાય છે, તેમ આ એક જ આશાજનક ઇશારાથી, દુર્ગાની નિર્જીવ બની ગયેલી આશા, પળવારમાં જ અંકુરિત થઈ ગઈ. દુર્ગાએ દિયેરનો હાથ પકડીને ખુશામત કરતાં કહ્યું—ભાઈ, તમને હું મારા નાના ભાઈ સમજું છું. નાનાભાઈ લેખે તમે મારું આટલું કામ કરી આપો. આજ પાંચમના લગ્ન લેજો. ભાઈ, મારો

અંત સુધારવા ખાતર, અને આ અભાગણી અનાથ દિકરીને ખાતર, તમે આટલું કરજો, બાપુ !

જ્ઞાનદાએ જ્યારથી સાંભળ્યું કે કુંવારી કન્યાથી માતાનું ક્રિયા-કાંડ પણ ન થાય, ત્યારથી તો એણે ખાવાપીવાનુંય છોડી દીધું. એ પણ બંગાળીની જ દિકરી હતી. એટલે એના અંતરમાં પણ વ્યથાનો અગ્નિ પ્રજળવા માંડ્યો.

ત્રીજે પહોરે રસોડામાં બેસીને જ્ઞાનદા, માતાને સારૂ કાંજી તૈયાર કરતી હતી. એ વખતે હજી એક વાર રૂપની પરીક્ષા દેવાનું તેડું આવ્યું.

સ્વર્ણમંજરીએ પોતે ઉતાવળે આવીને કહ્યું—અલિ જ્ઞાનુ, ચૂલા પરથી કાંજીનું વાસણ ઉતારી મૂક. ચાલ જલદી ચાલ. પેલા લોકો તને જોવા આવ્યા છે. માત્ર, સાડી બદલી લે, એ તો ચાલશે બધું.

આટલું કહીને, સ્વર્ણ જેટલી ઝડપથી આવી હતી, તેટલી ઝડપથી ચાલી ગઈ.

અનાથનાથ હજી ઑફિસમાંથી આવ્યા નહોતા. એટલે અતિ-થિઓના સત્કારનો બોજો, સ્વર્ણને માથે હતો. છોકરીને જોવા ખુદ વરરાજા આવ્યા હતા. દૂરના સગપણનો એક ભાણેજ પણ સાથે હતો. જુવાનની ચકોર દૃષ્ટિ, રૂપ જોવામાં ખત્તા નહિ ખાય, એ અગમચેતી વાપરીને વૃદ્ધ મામા, ભાણેજ ને સાથે લાવ્યા હતા. એનીજ એ સલાહ હતી કે છોકરીને ખાસ શણગાર વગરજ રજુ કરવી. કારણ કે શણગારના ઓઠા નીચે કેટલીક વાર સાચું રૂપ પરખાતું નથી.

ભાણેજ તો પાછો ૭ વાગ્યાની ગાડીએ કલકત્તે જવાનો હતો.

સ્વર્ણે જ્ઞાનદાને જલ્દી આવવાની તાકીદ કરી, પણ જ્ઞાનદા કોઈ રીતે આવતી જ નહોતી. એક સાડી પહેરતાં જેટલી વાર લાગે, તેના કરતાં વધારે સમય લાગતો જોઈ, સ્વર્ણે કામ કરનારી દાસીને તેડવા મોકલી. દાસી તેડીને આવી ત્યારે જ્ઞાનદા બધાજ કપડાં

બદલીને આવી. આ શણગાર જોઇને, સ્વર્ણે ગુસ્સે થઇને ધીરેથી કહ્યું—જા, પાછી જા, બધું ઉતારીને જ આવ. જલદી આવ, આ લોકો ખોટી થાય છે.

જોવા આવેલા લોકોએ આ ભાંજગડ સાંભળીને અંદર દૃષ્ટિ કરી. વર આ બધું સમજી ગયો. એણે કહ્યું—કંઈ વાંધો નહિ, જેમ હોય તેમ લાવોને! અમારે ઉતાવળ છે.

જ્ઞાનુ બિચારી બહાર આવી ત્યારે એનો વિચિત્ર પહેરવેશ જોઇને, જુવાન ભાણેજથી હસવું રોકાયું નહિ. એણે ઉભા થઇને કહ્યું—કાલે અમારા નિર્ણયની ખબર આપીશું. આટલું કહીને એ પોતાના વૃદ્ધ મામાને લઇને ચાલતો થયો.

નાસ્તાની તૈયારી રાખી હતી, પણ ગાડીની ઉતાવળને કારણે એમને અડકવાની ફુરસદ પણ નહોતી.

કાલે ખબર કરવાની મતલબ સ્પષ્ટ હતી. સૌ સમજી ગયાં. મોટી કાકીએ મોટે સાદે ગાળોનો વરસાદ વરસાવીને, આખી નિષ્ફળતા જગ જાહેર કરી. દુર્ગાની તબિયત સારી નહોતી, એટલે અનર્થની શંકા કરીને પાડોશીઓ દોડી આવ્યા. એજ અવસરે અકસ્માત અતુલ પણ આવી ચઢયો. એ પણ છ વાગ્યાની ગાડીએ કલકત્તે જતો હતો. પણ રસ્તામાંથી જતાં જતાં આ બૂમરાણ સાંભળીને, એને પણ અનર્થની શંકા આવી, એટલે એ પણ અંદર આવ્યો.

અતુલને જોઇને, સ્વર્ણનો ક્રોધ સો ગણો, અને ક્ષોભ હજાર ગણો વધી ગયો. બિચારી ભાગ્યહીન છોકરીની જોરથી ગરદન પકડીને સ્વર્ણે અતુલની આગળ ધરતાં કહ્યું—જરા જો તો ખરો અતુલ, આણે ચહેરાની શોભા કેટલી વધારી દીધી છે તે!

સાચેજ, જ્ઞાનદાના ચહેરાને જોઇને, હસવું ખાળવું મૂશ્કેલ હતું. એના હોઠનો રંગ ગાલે, અને ગાલનો રંગ હોઠે, લાગી ગયો હતો.

સિંદુર પાંથીમાં લગાવવાને બદલે બાજુએ લાગ્યું હતું. લુખ્ખા વાળને ભીંજવવા પ્યાલીનું બધું તેલ માથામાં નાંખી દીધું હતું, એટલે તેલના રેલા છેક કાનપર અને કપાળે ઉતરી આવ્યા હતા.

બેત્રણ પાડોશણો પાસે ઉભી હતી, તે તો જોરથી હસી પડી. એકની કેડે નાનું છોકરું હતું, તેણે પણ તોતડી જીભે મશ્કરી કરી.

આ છોકરીની મશ્કરીથી પાછા બધા હસી પડયા. 'પાજી' કહીને માતાએ છોકરાને ગાલે ચૂંટી ખણી.

પરંતુ અતુલના હૃદયમાં જાણે કોઇએ દેવતામાં ધગધગાવેલો સળીયો હુલાવી દીધો. ઘણા દિવસ થયાં એણે આટલી પાસેથી સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ, જ્ઞાનદાના મુખ પર નહોતી ઠેરવી. માત્ર બીજાને મોઢે સાંભળ્યું હતું કે, રોગથી એનો ચહેરો બગડી ગયો છે. પરંતુ એ ચહેરો આટલો બધો કદરૂપો બની ગયો હશે, એની તો એણે સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નહોતી કરી. જે દિવસે પોતે રોગની ભયંકર બિમારીનો ભોગ બનીને મૃત્યુના મુખમાં હોમાવાનો હતો, ત્યારે આજ મુખ પર આફરીન થઈ ગયો હતો, આજ મુખને એણે વ્હાલભરી દૃષ્ટિથી નીરખ્યુ હતું. એ વખતે આંખોમાં ઋણનો નશો હતો, કોઇને ઉપકારવશ કરવાનો તોછડો ગર્વ નહોતો. તે દિવસે એણે સાચા દિલથી અને સંપૂર્ણ હૃદયથી વ્હાલ બતાવ્યું હતું. આજે જ્યારે એણે અકસ્માત જોયું કે એ જ મુખ પર યમરાજ પોતાની નોટીસ બજાવવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે, ત્યારે તે પોતાની જાતને પળવાર ભૂલી ગયો. એ કંઈ કહેવા જતો હતો, પણ સ્વર્ણના ઉંચા સ્વરમાં એ દબાઈ ગયો.

સ્વર્ણે કહ્યું—એય, તું તો વેશ્યાઓનેય વટાવી ગઈ! એક સ્મશાન જતા મુડદાને રીઝવવા આ શણગાર સજીને આવી? અને પરીણામ તો એ આવ્યું કે તારા મોઢા પર લાત મારીને એ ચાલ્યો ગયો.

કોઇએ પૂછ્યું—મોટી વહુ. આ ભૂતડીનો વેશ કોણે સજાવ્યો? લાગે છે ડોસો ના પસંદ કરીને ગયો!

સ્વર્ણે જ્ઞાનદાને લક્ષ્ય કરીને કહ્યું—બીજું કોણ કરે ? પોતે જ કરીને આવ્યાં છે. માતા તો બેહોશ પડી છે. મેં કહ્યું કે માત્ર સાડી બદલીને આવજે, ત્યારે આ બધો શણગાર સજીને આવી ! અને શણગારમાંય શું ? એક છાપેલી જુનીપુરાણી સાડી અને અતુલની આપેલી બે બંગડીઓ. એને દસ વખત દહાડામાં પહેરે છે ને દસ વખત કાઢે છે. કાળમુખીને આ બંગડીઓ પહેરીને બહાર નીકળતાં લાજ પણ નથી આવતી ! જા, અંદર જા, મર.

બિચારી નિરાધાર છોકરી તરફ અછડતાં કરૂણા અને તિરસ્કાર બતાવીને બધા ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં. માત્ર એક જ અંતર્યામી કે જેનાથી આ વિશ્વમાં કંઇ જ ગુપ્ત નથી તેની આંખમાંથી બે આંસુ સર્યા હશે. જન્મથી માંડીને આજ સુધી લજ્જાને લીધે જે છોકરીએ માથું ઉંચું કરીને જોરથી વાતચિત પણ નથી, કરી, તે જ છોકરી આજે લાજશરમને નેવે મૂકીને પોતાના શ્રી. સૌન્દર્યહીન શરીરને પોતાને જ હાથે શણગારીને એક વૃદ્ધની આગળ વેચવા આવી હતી, પણ એ શરીર આખરે ન જ વેચાયું. એટલે જ આજે પાડપડોશના માણસો છી છી કરીને ચાલ્યા ગયા, કોઇએ આજે ક્ષમાશીલ દૃષ્ટિથી જોયું જ નહિ.

જ્ઞાનદા મૂર્તિની જેમ ઉભી હતી. આજ સુધી જાહેરમાં એ આમ રડી નહોતી. આજે અતુલની સામે બીજી વખત એની આંખમાંથી આંસુ વહી ચાલ્યાં. બિચારી આંસુ લૂછતી લૂછતી કંઈ પણ બોલ્યા વિના ગુપચુપ ચાલી ગઈ.

કલકત્તે જવા માટે હવે તે દિવસે એકપણ ગાડી નહોતી, એટલે એ સાંઝે અતુલ ઘેર પાછો ગયો. રસ્તામાં બધી યાદ ફરી તાજી થઈ તેમાં નાની માસીએ કહેલી તે દિવસની વાત વારંવાર સાંભરવા માંડી. તે દિવસે પિયેર જતી વખતે નાની માસીએ અતુલને બોલા-

વીને કહ્યું હતું કે–બેટા, જે માણસ હીરાને છોડીને કાચને સ્વીકારે છે, તેને પાછળથી બેહદ પસ્તાવો થાય છે.

એ દિવસે એ વાતના મર્મને બરાબર સમજી શક્યો નહોતો. પરંતુ આજે એને બરાબર સમઝાયું કે એ તો પોતાની ઉપર જ મારેલું મેણું હતું. નિર્લજ્જ કહીને જેને આજે સૌએ શરમિંદી બનાવી દીધી. એની લજ્જાની સીમા કેટલી છે, એનું પણ આજે એને સ્મરણ થયું.

હજી મળસ્કું થયું નહોતું, એટલામાં અનાથબાબુ અતુલને બોલાવવા આવ્યા. જરાય ભાવ વિના કહ્યું—દુર્ગાદેવી પરલોક સિધાવી, આપણે સ્મશાન જવું પડશે.

'ચાલો' કહીને અતુલ સાથે ગયો. દોઢ વર્ષ પહેલાં તુલસી-ક્યારાની પાસે જેમ મૃતપિતાના બે પગને ખોળામાં લઇને બેઠી હતી તેમ, આજે પણ ચૂપચાપ મૃતમાતાના બન્ને પગને ગોદમાં લઇને જ્ઞાનદા બેઠી હતી. જીવનમાં એક વાર શિવાય કોઇએ એને ચંચળ બની જતાં જોઈ નહોતી. અને તે પણ પિતાની અંત ઘડીએ અતુલના પગમાં પડીને કલ્પાંત કર્યું ત્યારે. એટલે એના આ ગાઢ મૌનને જોઇને કોઇને શંકા ન આવી. અને એની તરફ કોઇની દષ્ટિ પણ નહોતી. સૌ લાસને લઈ જવાની તૈયારીમાં રોકાયા હતા.

સમય થયો એટલે લોકો શબને ઉઠાવીને લઈ ચાલ્યા. સૌની પાછળ પાછળ જ્ઞાનદા પણ ગઈ. દુઃખી, અનાથ હોવાને કારણે કોઈ પણ સ્ત્રી એની સાથે ન ગઈ. જવાનો ખ્યાલ પણ કોઇને ન આવ્યો.

વર્ષાની મલપતી ગંગા સ્મશાનના વડ નીચે થઇને જોરથી વહેતી હતી. માતાની અંતિમ અગ્નિક્રિયા જ્ઞાનદાએ જ કરી. ચિતા-માંથી ભડકા નીકળ્યા, એટલે એ મરદોના ટોળામાંથી નીકળીને ગંગાને કિનારે આવીને બેઠી. કોઇએ એને મનાઈ પણ ન કરી. અને મનાઈ કરવાની જરૂર પણ કોઇને ન લાગી.

કોઇને એવી શંકા પણ નહોતી કે આ શાંત અને સહનશીલ છોકરી કંઈ કરી બેસશે. અતુલને પણ એ આશંકા નહોતી. તો પણ ગંગાના ધસમસતા પ્રવાહની નજીક બેઠેલી જોઇને અતુલનું હૃદય ધડકી ઉઠયું. એક વખત વિચાર્યું કે લાવ મનાઈ કરું; ફરી વિચાર્યું લાવ પાસે જઇને ઉભો રહું, પણ લજ્જાને લીધે એનાથી કશું જ ન થઈ શક્યું.

અગ્નિની આંચ ન પહોંચે એટલે દૂર જ્યાં સૌ બેઠા હતા, ત્યાં અતુલ પણ જઇને બેઠો. એકાએક એના મનમાં એ સનાતન પ્રશ્ન ઉઠયો કે જે કાલે હતું તે આજ નથી અને આજે પણ જે હતું તેનું નશ્વર શરીર ધીરે ધીરે ભસ્મ થઈ રહ્યું છે. અત્યારે એને ઓળખી પણ શકાતું નથી! એજ શરીરના આશ્રયે કેટલી આશા, કેટલી આકાંક્ષા અને કેટલી ચિંતા હતી? પળવારમાં એ ક્યાં જતું રહ્યું? તો હવે એનું મૂલ્ય શું? એને મરતાં કેટલી વાર લાગે?

એની દૃષ્ટિ સમીપ એનું પોતાનું જીવન ખડું થઈ ગયું. લગભગ ત્રણ વરસ પહેલાં એ પણ મરવાની તૈયારીમાં જ હતો; પણ મૃત્યુ ન આવ્યું. અકસ્માત એની દૃષ્ટિ અગ્નિમાંથી નીકળતા ધુમાડાના ગોટાને વિંધીને પેલે પાર ગઈ. એના મને કહ્યું—તે દિવસે મને મરવા ન દીધો તે આ જ છોકરીએ!

અતુલની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. એણે મનમાં કહ્યું—રૂપ શું છે, કંઈજ નહિ. રૂપનું જ જો મૂલ્ય હોય તો ત્રણ વરસ પહેલાં રૂપના બજારમાં એણે પોતે જ દેવાળું કાઢયું હતું. તે દિવસે ઘણા સગાવ્હાલાઓ પોતા તરફ દૃષ્ટિ પણ નહોતી કરી.

સમય કેમ જતો હતો એનું એને બિલકુલ ભાન નહોતું. ચિતા ક્યારે હોલવાઈ ગઈ એ પણ એણે ન જોયું. એ તો પેલી નિશ્ચલ બેઠેલી વિષાદ મૂર્તિને જ જોયા કરતો હતો.

ચિતાના અગ્નિના પ્રકાશમાં મેં એક વસ્તુ બહુજ સ્પષ્ટ જોઈ, જેને હું કદીય ભૂલીશ નહિ. તેં જોર કરીને કાચની બંગડી તોડી એટલે એ તો તૂટી ગઈ, પણ આપણાં ભાવનો એ વિનિમય એવોજ અખંડ છે. એને તોડવાનું બળ તો તારામાં, મારામાં અને કોઈનામાં નથી. હું જે ન કરી શક્યો એ તારાથી પણ નહિ થઈ શકે. એટલે જ એ તુટેલી બંગડીને લાવીને છાતી સરસી ચાંપીને હું ઘેર જાઉં છું.

જ્ઞાનદા બેહોશની જેમ તાકતી જ્યાંની ત્યાં ઉભી રહી. અતુલે એકાએક એનો નિર્બળ જમણો હાથ પોતાના બન્ને હાથમાં સમાવી દીધો. પરંતુ જ્ઞાનદા તો પત્થરની મૂર્તિની જેમ ઉભી જ રહી.

અતુલ ક્ષણભર ચૂપ રહીને આંસુઓથી રુંધાયલા સ્વરે બોલ્યો—જ્ઞાનુ, મારા પાપનો જે દંડ દેવો હોય તે દે, પણ આવું ન કરીશ! મેં ગમે તેટલા અપરાધ કર્યા હોય તો પણ તારે મને પોતાનો કરી લેવો રહ્યો. મારો ત્યાગ કરીને મને દંડ દેવાની શક્તિ તારામાં નથી, એની મને ખબર છે.

આ સાંભળીને જ્ઞાનદાએ માથું ઢાળી દીધું, પણ એના મુખમાંથી શબ્દ ન નીકળ્યો. માત્ર એનો દુબળો પાતળો હાથ અતુલની બદ્ધ અંજલિમાં એક વાર કંપી ઉઠયો.



ભાવનગરાધિપતિ મહારાજા શ્રી ભાવસિંહજી

વિવિધ જ્ઞાન ગ્રન્થમાળા.

(મણકો ૧૪ મો.

કાવ્યતત્વ.

૬૩૧

લખનાર.

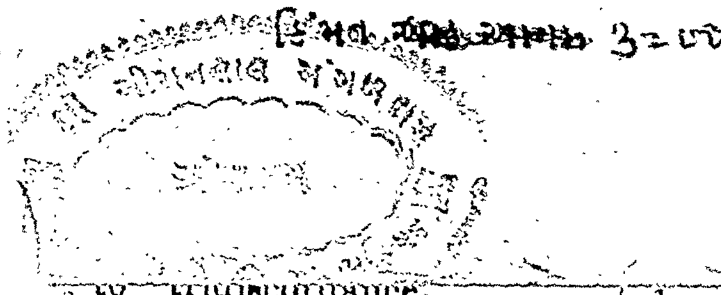
નારાયણ હેમચંદ્ર.

(સર્વ હક્ક સ્વાધીન.)

અમદાવાદ.

ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.

કિંમત ૩-૦૦



described the trea